

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий центр заочно-дистанційного навчання
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
Співпраця держави і церкви у протидії російської агресії

Виконав студент II курсу, групи ЗМНб-21
спеціальності 256 Національна безпека
(за окремими сферами забезпечення і
видами діяльності)

Литвинець Антон Іванович

Керівник – доктор історичних наук,
професор

Смирнов Андрій Іванович

Рецензент – кандидат історичних наук,
доцент

Близняк Микола Богданович

Острог 2024

ЗМІСТ

	ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I	ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-2014 РР.)	8
	Висновок до розділу 1.....	27
РОЗДІЛ II	ОСНОВНІ ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ВЕДЕННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ (2014-2022 РР.).....	29
	Висновок до розділу 2.....	61
РОЗДІЛ III	СПІВПРАЦЯ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ У ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ (2022-2024 РР.).....	64
	Висновок до розділу 3.....	83
	ВИСНОВКИ.....	85
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розпад Радянського Союзу призвів до втрати росією геополітичного контролю над територіями, які вона розглядала як "історично свої". Україна стала однією з найбільших і стратегічно важливих країн, яка проголосила незалежність. У той час, як західні держави визнали суверенітет України, у політичних колах Росії залишалося переконання, що Україна – це частина "русского мира".

Це проявлялося у висловлюваннях лідерів росії, таких як Борис Єльцин і пізніше Володимир Путін, який у 2005 році назвав розпад СРСР "найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття". Подібна риторика закладала ідеологічні підстави для майбутньої агресії [29].

У 1990-х та на початку 2000-х років росія застосовувала багатовекторний підхід для збереження свого впливу в Україні. Важливу роль у цьому відіграла підтримка проросійських політичних партій, громадських рухів та окремих політиків, які слугували провідниками інтересів Кремля в українському політичному просторі. Через такі структури росія впливала на стратегічні галузі економіки, енергетику, інформаційну сферу та державну політику [13, 41].

Енергетична залежність та інвестиційна експансія стали фундаментом для підготовки росії до реалізації своїх агресивних планів. Контроль над підприємствами, фінансовою системою та енергетикою дозволив Кремлю швидко дестабілізувати ситуацію в Україні, створивши умови для анексії Криму та розв'язання війни на Донбасі. "Економічна залежність України від росії була не лише інструментом впливу, а й пасткою, з якої Україна намагалася вирватися після 2014 року," – зазначає економіст Олександр Пасхавер [74].

Енергетичний шантаж і контроль над стратегічними галузями економіки стали ключовими елементами гібридної війни, яку росія вела задовго до відкритої агресії.

Російська агресія проти України є найбільшою військовою конфронтацією в Європі після Другої світової війни. Росія також активно використовує релігійну пропаганду для мобілізації населення та виправдання своїх агресивних дій. Такий масштаб вимагає об'єднання всіх сил суспільства, включно з релігійними інституціями. Церква, як потужний інститут, може протистояти цій пропаганді та сприяти формуванню національної ідентичності.

Співпраця держави і церкви у протидії російської агресії є не просто науковим інтересом, а важливим питанням для розуміння сучасних українських реалій. Ключовими аспектами даної проблематики є важливість спільної дії державних та релігійних інституцій у забезпеченні національної безпеки та захисті духовних цінностей. Також важливо зазначити роль церкви в підтримці держави в миротворчих зусиллях та об'єднанні громадян у боротьбі з агресією.

Мета дослідження: обґрунтування стратегій протидії російській збройній агресії під час періоду ведення гібридної війни (2014-2022 рр.) та в період повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022-2024 рр.) завдяки співпраці держави і церкви.

Завдання дослідження:

- виявити конкретні ініціативи, проекти та програми, спрямовані на протидію російської агресії;
- узагальнити ефективні моделі співпраці держави і церкви в умовах ведення гібридної війни та повномасштабного вторгнення рф в Україну;
- встановити вплив зовнішніх факторів на співпрацю держави і церкви в Україні впродовж різних історичних періодів;
- вивчити міжнародний досвід співпраці держави і церкви у протидії зовнішнім загрозам, а також можливість його запозичення для України;
- з'ясувати проблеми та виклики співпраці держави і церкви у протидії російській збройній агресії, а також бюрократичні перешкоди в організації спільних ініціатив.

Об'єкт дослідження: російська збройна агресія росії проти України.

Предмет дослідження: механізми протидії російській агресії в Україні шляхом співпраці держави і церкви в умовах гібридної війни та повномасштабного вторгнення.

Стан дослідження проблеми. Співпраця держави і церкви у протидії російської агресії дуже актуальна та важлива тема для дослідження, особливо в контексті сучасних українських реалій. Саме тому, дана тематика стає предметом численних наукових праць, як в Україні, так і за її межами, зокрема гібридну війну вивчали Бокоч В. М. (2017), Крутій В. О. (2017), Курило В. С. (2017), Кресіна І. О. (2018), Петров В. В. (2018), Феськов І. В. (2018) та ін.; мовні інновації російсько-української війни вивчались у роботах Доброльожа Г. М. (2023), Дюкар К. В. (2023), Гриценко С. (2023) та ін.; релігійну безпеку та міжконфесійні відносини в Україні розглянуто у дослідженнях Здіорук С. (2005), Колодний А. (2005), Колодного В., Филипович Л. (2011), Кагамлик С.Р. (2018), Філіпович Л. (2019), Мякінченко І. О., Стельникович С. В. (2024); напрямки державно-конфесійних відносин в Україні були предметом наукових розвідок Бондаренка В. Д., Мищака. І. М. (2012), Чернушко І. (2014), Онишук С. (2015) та інші.

Таким чином, дослідження співпраці держави і церкви у протидії російській агресії є актуальним та важливим як з наукової, так і з практичної точки зору. В умовах продовження військової збройної агресії росії в Україні особливого значення набувають подальші наукові студії теми нашого дослідження.

Джерела дослідження. Джерельну базу дослідження становлять:

1. Конституція України, Закони України, розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів та інші нормативно-правові акти;
2. Документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних органів;
3. Статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні;

4. Документи і матеріали періодичних видань та інтернет-ресурсів.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовано певний комплекс загальнонаукових, а також спеціально-наукових методів, а саме:

- теоретичний аналіз і узагальнення;
- теоретичної інтерпретації;
- аналіз документів;
- історичний метод.

Аналіз та узагальнення літературних джерел з проблематики дослідження здійснювався з метою вивчення проблем співпраці держави і церкви у протидії російській агресії. У процесі аналізу значна увага приділялася вивченню робіт присвячених передумовам російської агресії на території України у період незалежності.

Метод інтерпретації дав можливість тлумачити і пояснювати дані про підготовка до агресії рф в Україну у 2014 році. Зокрема, енергетичну, економічну та політичну залежність, інвестиційну та релігійну експансію, російську пропаганду різних рівнів тощо.

Метод аналізу документів передбачав з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту через загальні міркування, синтез, порівняння, оцінку, осмислення, інтерпретацію змісту та логічне обґрунтування певних висновків про гібридну війну росії проти України, а також роль церкви у боротьбі з російською пропагандою.

Використовуючи історичний метод, ми змогли виявити та описати еволюційний процес взаємовідносин росії та України в різні роки незалежності. Нами встановлені передумови зародження та формування співпраці держави і церкви у протидії російській агресії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у науково-дослідній діяльності, для подальшого дослідження проблем співпраці держави і церкви у протидії російській агресії;

- у релігійній діяльності, для розвитку критичного мислення у вірян, спростовування російської пропаганди, яка спрямована на дестабілізацію ситуації в Україні та деморалізацію населення.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг роботи 97 сторінок, з яких 86 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-2014 РР.)

З моменту формування московського князівства (XIV століття) воно почало претендувати на спадщину Київської Русі. Москва проголосила себе "Третім Римом" і намагалася утвердити монополію на політичну, культурну й релігійну спадщину Русі. У XV столітті ці претензії посилювалися, і Москва поступово розширила свій вплив на інші руські князівства.

Після Переяславської ради 1654 року, коли Україна увійшла в союз із московським царством, почалася поступова втрата автономії українських земель. Московська влада проводила політику централізації, зокрема обмеження автономії Гетьманщини та ліквідацію Запорізької Січі. Ці дії значно послабили політичну незалежність України та закріпили її підкорення росії.

Російська православна церква (РПЦ) завжди відігравала важливу роль у підтримці ідеології імперії. Після підкорення Київської митрополії московією у 1686 році релігійна автономія України була значно обмежена. РПЦ почала активно витіснити культурні й духовні традиції українців, сприяючи їхній асиміляції.

Одним із ключових елементів цього процесу була заміна української церковної мови російською. Православні громади на українських землях змушували приймати правила та обряди, впроваджені московським патріархатом, що викликало протистояння серед населення. Поширення ідей "єдиної православної імперії" також мало на меті закріпити українські території як частину "єдиної і неподільної росії" [31].

Російська церква активно підтримувала колонізаційну політику, обґрунтовуючи її необхідністю захисту "істинного православ'я". Це стало особливо помітним у XVIII столітті, коли імператори російської імперії тісно

співпрацювали з РПЦ, використовуючи її як інструмент контролю над підкореними народами.

Політика русифікації у XVIII–XX століттях стала однією з ключових складових політики російської імперії щодо України. У XVIII столітті Катерина II розпочала системну політику знищення залишків української автономії. Було ліквідовано Гетьманщину (1764 р.) та Запорізьку Січ (1775 р.), а разом із цим – інститути, що забезпечували культурну й мовну незалежність українців.

У XIX столітті процес русифікації набрав ще більшого масштабу. Зокрема, українська мова була заборонена у школах і університетах. Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року забороняли друк українських книг і використання української мови в офіційних установах. Російська мова нав'язувалася як єдина офіційна, а будь-які прояви української культури вважалися сепаратизмом. Підкорення української православної церкви московському патріархату стало одним із ключових інструментів русифікації. Знищення унікальних українських релігійних традицій і обрядів було спрямоване на створення "єдиного російського православ'я".

У XX столітті політика русифікації продовжилася, особливо за часів Радянського Союзу. У радянський період українська мова і культура зазнавали нищівного удару через колективізацію, репресії проти української інтелігенції та масові депортації. Хоча радянська пропаганда декларувала рівноправність народів, на практиці домінування російської культури й мови було очевидним. Це призвело до часткової втрати національної ідентичності серед українців [31].

Таким чином, історичні передумови російської агресії базуються на тривалому процесі політичного, культурного та релігійного підкорення України росією. Ці процеси заклали основу для сучасних конфліктів, оскільки українці зберегли прагнення до свободи і незалежності, незважаючи на тривалі спроби асиміляції.

Багатовіковий колоніальний статус України в складі різних імперій (російської, Австро-Угорської, Радянського Союзу) сприяв формуванню розділеної ідентичності. Частина українців, особливо на заході, тяжіла до європейських цінностей і визнавала важливість своєї національної окремішності. Натомість у центральних і східних регіонах значний вплив зберігала радянська спадщина.

Політика русифікації, що активно проводилася протягом XVIII-XX століть, призвела до втрати значної частини культурної та мовної самобутності українців.

Західні регіони України зберігали сильні традиції національної культури, мови й релігії, які асоціювалися з боротьбою за незалежність. Центральна і східна Україна мала глибші зв'язки з росією через історичну, економічну та мовну залежність, що створювало розкол у баченні майбутнього країни.

Розпад Радянського Союзу в 1991 році став переломним моментом в історії світової геополітики. Він спричинив кардинальну трансформацію політичної та економічної карти Євразії. Замість єдиної супердержави на пострадянському просторі утворилося 15 незалежних держав, кожна з яких намагалася визначити свій шлях розвитку та політичну ідентичність. Україна, одна з найбільших республік СРСР, одразу опинилася в центрі уваги світових гравців. Її незалежність мала далекосяжні наслідки [95].

Москва втратила прямий контроль над ключовими економічними, культурними та стратегічними регіонами. Втрата України, яка була другою за чисельністю населення республікою та центром радянської промисловості, стала особливо болючою. Це проявлялося у висловлюваннях лідерів росії, таких як Борис Єльцин і пізніше Володимир Путін, який у 2005 році назвав розпад СРСР "найбільшою геополітичною катастрофою XX століття". Подібна риторика заклала ідеологічні підстави для майбутньої агресії [13].

Європейський Союз і НАТО почали сприймати Україну як потенційного партнера у стабілізації регіону. Водночас росія розглядала її як важливу

частину своєї історичної, культурної та стратегічної спадщини. У політичних колах росії залишалося переконання, що Україна – це частина "русского мира".

Після розпаду СРСР Україна мала третій у світі ядерний арсенал, потужні військові бази та численні озброєння. Хоча у 1994 році вона підписала Будапештський меморандум і добровільно відмовилася від ядерної зброї, цей крок послабив її обороноздатність у довгостроковій перспективі. В той же час, промислові регіони Донбасу, газотранспортна система та чорноморські порти зробили Україну важливим економічним гравцем у регіоні.

Після здобуття незалежності Україна стала стратегічно важливим елементом у системі безпеки Європи. Її географічне розташування між росією та Європейським Союзом перетворило країну на буферну зону, від якої залежить стабільність у всьому регіоні.

Україна займає центральну позицію у Східній Європі, контролюючи важливі транспортні коридори, що з'єднують Європу з Азією. Чорноморське узбережжя України дозволяє їй контролювати вихід до міжнародних торгових шляхів і забезпечує стратегічний доступ до Близького Сходу [7].

У геополітичній стратегії росії Україна розглядається як "братня держава" і ключовий елемент відновлення її впливу на пострадянському просторі. Москва вважає, що без України неможливе відновлення статусу росії як супердержави. У той же час для Заходу Україна виступає як потенційний союзник у протистоянні російській експансії та у створенні стабільного кордону Європейського Союзу.

Через своє стратегічне положення Україна стала об'єктом постійного зовнішнього тиску. Росія прагне зберігати Україну в зоні свого впливу, використовуючи політичний, економічний та військовий тиск. Водночас спроби України інтегруватися у західні структури (ЄС і НАТО) провокують зростання напруженості в регіоні.

Контроль над ключовими стратегічними ресурсами України став ще однією важливою складовою геополітичного протистояння [3].

Розпад Радянського Союзу у 1991 році поставив перед новоствореними державами питання розподілу його ресурсів, включно з військовими силами. Особливу напругу викликала ситуація з Чорноморським флотом, базованим у Севастополі, Крим. Цей флот, заснований ще у XVIII столітті, мав стратегічне значення як для росії, так і для України через його географічне розташування та військову міць.

Після здобуття Україною незалежності, Чорноморський флот юридично став власністю України, адже згідно з міжнародним правом, всі військові об'єкти на території нової держави мали переходити до неї.

Однак росія не визнавала це рішення і почала наполягати на спільному управлінні флотом або його повному підпорядкуванні москві. Це викликало численні дипломатичні й військові конфлікти.

Упродовж 1990-х років відбувалися численні інциденти між російськими та українськими військовими. Наприклад, у 1992 році росія фактично оголосила всі кораблі флоту своєю власністю, попри те, що частина моряків і командирів присягнули на вірність Україні [36].

У 1997 році було досягнуто компромісу, відомого як "Велика угода між Україною та росією". Він передбачав:

- поділ флоту: 81,7% кораблів залишилися під контролем росії, а 18,3% – передали Україні;
- оренда бази в Севастополі: Україна дозволила росії орендувати військово-морські бази та інфраструктуру в Криму до 2017 року, що було закріплено у додаткових угодах;
- обмеження чисельності російських військових: кількість російських військовослужбовців у Криму мала бути обмеженою, а їхня діяльність контролювалася.

Для росії Чорноморський флот має вагомое стратегічне значення через сприятливе геополітичне розташування Криму. Крим є ключовою локацією для контролю над Чорним морем та доступу до Середземноморського регіону. Для росії це забезпечувало можливість проєкції військової сили на південному

фланзі. Чорноморський флот грав вирішальну роль у забезпеченні інтересів росії на Кавказі та Близькому Сході.

Військова міць Чорноморського флоту на момент 1997 року складалася з понад 300 суден, 50 бойових літаків та значного запасу військової техніки. Він забезпечував оперативну готовність до ведення військових дій як у Чорному морі, так і в сусідніх регіонах. Але після поділу більшість стратегічно важливих кораблів та баз залишилися під контролем росії.

Чорноморський флот мав особливе місце в російській історичній та політичній риторичі. Для росії Севастополь був не просто військовою базою, а "містом російської слави", що часто використовувалося як аргумент у територіальних суперечках. Наприкінці 1990-х і початку 2000-х років Чорноморський флот і Крим в цілому залишалися джерелом напруженості у відносинах України та росії через їхнє стратегічне значення.

Як наслідок, у подальшому Чорноморський флот відіграв одну з вирішальних ролей в анексії Криму (16 березня 2014 року) та кульмінацією боротьби за цей регіон.

До 2014 року російські військові значно посилили свій контроль над базами в Криму. Під виглядом "ротацій" чисельність особового складу та техніки Чорноморського флоту збільшувалася, що створило передумови для швидкого захоплення Криму [12, 32].

Російські війська на базах у Севастополі мали стратегічну перевагу, оскільки були добре оснащені, а їхня присутність на півострові офіційно не порушувала чинних угод.

Чорноморський флот став основним інструментом у реалізації плану захоплення Криму. Військові кораблі блокували українські порти, перешкоджаючи переміщенню українських сил. Морські піхотинці Чорноморського флоту брали участь у захопленні ключових об'єктів, зокрема аеропортів, адміністративних будівель та українських військових баз.

Російська влада обґрунтовувала свої дії необхідністю "захисту Чорноморського флоту та російських громадян у Криму". Це стало важливим

елементом російської пропаганди як усередині країни, так і на міжнародному рівні.

Анексія Криму стала грубим порушенням угоди 1997 року, яка визначала статус російських військових у Криму. Росія використала флот не для захисту територіальної цілісності України, як передбачалося, а для її порушення [85].

Після анексії Криму Росія значно розширила можливості Чорноморського флоту. Севастополь став однією з найважливіших військових баз Росії, звідки здійснюються операції в Сирії, на Кавказі та інших регіонах.

Чорноморський флот використовується для підтримки військових дій на південному фронті війни проти України, зокрема для запуску ракет по українських територіях та морської блокади. Чорноморський флот став не лише важливим військовим інструментом Росії, але й символом її претензій на домінування в Чорноморському регіоні. Його роль у розпалюванні конфлікту між Україною та Росією підтверджує необхідність перегляду механізмів міжнародного контролю над військовими об'єктами у стратегічно важливих регіонах [78].

Окрім Чорноморського флоту, Україна успадкувала одну з найбільших газотранспортних систем у Європі, через яку проходив значний обсяг російського природного газу до країн Європейського Союзу. Саме тому, Росія використовувала постачання газу як інструмент тиску на Україну, встановлюючи політично мотивовані ціни або обмежуючи постачання.

Українська ГТС забезпечувала транзит російського газу до ЄС, що робило її важливим важелем у відносинах України, Росії та Європи. Контроль над цією системою завжди був у центрі уваги Москви.

Після здобуття незалежності важливим об'єктом геополітичного протистояння України та Росії став Донбас, як один із ключових промислових регіонів. Його економічний потенціал і вуглевидобувна інфраструктура стали значущими факторами у війні, що почалася у 2014 році.

Геополітичний контекст пострадянського простору, зокрема боротьба за вплив над Україною, створив умови для сучасної агресії Росії. Україна стала

не лише полем геополітичного протистояння між росією та Заходом, а й ключовим елементом стабільності та безпеки в Європі.

Протягом 1990-х та початку 2000-х років росія активно підтримувала проросійські політичні партії та рухи в Україні. Через них вона прагнула впливати на внутрішню політику, зберігаючи свій вплив у стратегічних галузях економіки та державному управлінні. Наприклад, у період президентства Леоніда Кучми (1994–2005) були укладені угоди, які закріпили залежність України від російських енергетичних ресурсів. Росія використовувала газ як політичний інструмент, зокрема у конфліктах 2006 та 2009 років, щоб тиснути на українську владу [45].

У 1990-х та на початку 2000-х років росія застосовувала багатовекторний підхід для збереження свого впливу в Україні. Важливу роль у цьому відігравала підтримка проросійських політичних партій, громадських рухів та окремих політиків, які слугували провідниками інтересів Кремля в українському політичному просторі. Через такі структури росія впливала на стратегічні галузі економіки, енергетику, інформаційну сферу та державну політику [20, 65].

Ключовими партіями, які просували інтереси росії, були:

- Партія регіонів, яка здобула популярність у східних і південних областях України. Її програма базувалася на ідеї тісного співробітництва з росією, захисту "російськомовного населення" та економічної інтеграції з країнами СНД;

- Комуністична партія України (КПУ), яка протягом 1990-х років активно виступала за збереження радянської ідентичності, підтримувала ідеї інтеграції з росією і була категорично проти зближення України з Європою та НАТО.

Ці партії отримували фінансову, медійну та ідеологічну підтримку від росії, яка була спрямована на популяризацію проросійських поглядів серед українського населення. А також здійснювали ідеологічне обґрунтування "братніх народів". Цей наратив активно просували такі партії, як "Партія

регіонів" та КПУ. Вони підкресливали необхідність збереження тісних зв'язків із росією.

Підтримка проросійських партій і рухів дозволила росії довгий час стримувати євроінтеграційні прагнення України. Проросійські сили у Верховній Раді блокували важливі реформи, які наближали країну до стандартів ЄС. Крім того, російський вплив в інформаційній сфері та економіці сприяв формуванню регіональних протиріч, які згодом були використані росією для дестабілізації ситуації в Україні [82].

У період з 1991 по 2014 рік ці партії активно впливали на українську політику, особливо в східних і південних регіонах. Їхня діяльність створила сприятливі умови для російської агресії, а також здійснювали розкол суспільства. Політики намагалися посилити розбіжності між західними та східними регіонами України, використовуючи мовне, культурне та релігійне питання. Підготовлена протягом десятиліть мережа проросійських структур і пропагандистських механізмів стала фундаментом для агресії 2014 року, що завершилася анексією Криму та розв'язанням війни на Донбасі [90].

Мережа проросійських структур, що формувалася в Україні протягом десятиліть, була результатом цілеспрямованої політики Кремля, спрямованої на збереження свого впливу в ключовій для нього країні. Ці структури, охоплюючи політичну, економічну, інформаційну та релігійну сфери, забезпечили необхідну платформу для реалізації агресивних планів росії у 2014 році. Вони стали інструментами дестабілізації, пропаганди та підготовки до відкритого конфлікту.

Росія сприяла створенню та підтримувала діяльність організацій, які займалися просуванням ідей "слов'янської єдності" та "захисту російськомовних громадян". Наприклад: рухи, які пропагували культурно-історичну близькість України до росії; організації, що відкрито виступали проти незалежності України або її інтеграції до ЄС та НАТО.

У стратегічно важливих регіонах, таких як Крим, Донбас та Харківщина, росія активно співпрацювала з місцевими елітами. Вони ставали лобістами

проросійських інтересів, зокрема в питаннях двомовності, федералізації та економічної співпраці.

Крім того, впродовж тривалого часу росія контролювала значну частину української економіки через енергетичну залежність. Газовий шантаж став одним із головних інструментів впливу. Наприклад, у 1993 році росія поставила питання боргів за газ, вимагаючи від України поступок у питанні Криму та Чорноморського флоту.

Російські олігархи скуповували акції українських підприємств, особливо в металургійній та хімічній галузях. Це дозволяло росії не лише економічно, але й політично впливати на Україну.

Росія, використовуючи економічні важелі, тривалий час зберігала значний вплив на українську економіку. Це стало важливим інструментом для політичного тиску та підтримки проросійських настроїв в Україні. Основними механізмами такого впливу були енергетична залежність та інвестиційна експансія.

Одним із найпотужніших інструментів впливу росії на Україну стала залежність від постачання енергоносіїв, зокрема природного газу. Російський газ був основним джерелом енергопостачання для України, що дозволяло Кремлю використовувати його як інструмент шантажу в питаннях економічної та політичної політики [82].

У 1993 році росія використала накопичені Україною борги за газ для тиску в питаннях, що стосувалися Криму та Чорноморського флоту. Цей шантаж призвів до поступок з боку України, що заклало прецедент подальших компромісів. "Росія використовує енергоресурси не лише як джерело доходу, але й як інструмент впливу на сусідні країни," – зазначав економіст Андрій Єрмолаєв.

Після приходу на пост президента України Віктора Ющенка почались, так звані Газові війни (2006, 2009). Газпром, державна монополія росії, маніпулював цінами та поставками, змушуючи Україну укладати не вигідні угоди. У січні 2006 року росія повністю припинила постачання газу до України,

що також торкнулося європейських країн. Це посилювало тиск на українське керівництво для прийняття умов Кремля.

Ціноутворення на газ впродовж багатьох років був інструментом впливу на Україну. Для України ціна на газ завжди залишалася політизованою. Росія надавала знижки залежно від лояльності української влади. Яскравим прикладом стало укладення "харківських угод" 2010 року, за якими термін базування Чорноморського флоту в Криму був продовжений в обмін на знижки на газ [13].

Результатами газового шантажу було:

- уповільнення реформ у сфері енергетичної незалежності.
- економічна нестабільність через коливання цін та зупинки поставок.
- посилення залежності від росії, особливо у східних регіонах, де промисловість потребувала великих обсягів енергоресурсів [47].

Російський капітал активно проникав у ключові галузі української економіки, що дозволяло Кремлю контролювати стратегічно важливі підприємства та регіони. Російські компанії скуповували акції українських металургійних підприємств, які були орієнтовані на експорт до РФ або залежали від постачання сировини з росії. Це дозволяло російським олігархам контролювати значну частину виробничих потужностей України. Заводи хімічної галузі, особливо ті, що виробляли добрива, працювали на російському газі. Російські компанії викупували такі підприємства, отримуючи не лише прибуток, а й важіль впливу на регіональну політику.

Російські банки, такі як Сбербанк та ВТБ, мали значну присутність в Україні, особливо в кредитуванні великих бізнесів. Це створювало додаткову залежність українського бізнесу від російського капіталу [13].

Політичні наслідки економічної залежності мали негативний вплив на Україну та прийняття самостійних рішень. Економічна залежність змушувала українські уряди йти на компроміси у відносинах із росією. Це обмежувало можливості для проведення незалежної зовнішньої політики.

Кремль спрямовував значні ресурси на підтримку політичних партій та кандидатів, які захищали інтереси росії. Економічна підтримка давала їм доступ до ресурсів, необхідних для ведення кампаній.

Регіони, економічно залежні від російського ринку (особливо Донбас і Крим), демонстрували більш проросійські настрої. Це стало основою для розпалювання сепаратизму у 2014 році [42].

Енергетична залежність та інвестиційна експансія стали фундаментом для підготовки росії до реалізації своїх агресивних планів. Контроль над підприємствами, фінансовою системою та енергетикою дозволив Кремлю швидко дестабілізувати ситуацію в Україні, створивши умови для анексії Криму та розв'язання війни на Донбасі. "Економічна залежність України від росії була не лише інструментом впливу, а й пасткою, з якої Україна намагалася вирватися після 2014 року," – зазначає економіст Олександр Пасхавер [74].

Як наслідок, вищесказаного, енергетичний шантаж і контроль над стратегічними галузями економіки стали ключовими елементами гібридної війни, яку росія вела задовго до відкритої агресії.

Російські ЗМІ, які мали значний вплив на українську аудиторію, активно поширювали проросійські наративи:

- ідея "братніх народів" і спільного історичного минулого;
- пропаганда переваг економічної інтеграції з росією та країнами СНД;
- негативне висвітлення європейських і євроатлантичних ініціатив

України.

Російська пропаганда також активно працювала над створенням образу "ворога" в особі Заходу, подаючи його як загрозу для традиційних цінностей і стабільності в регіоні.

Російські медіа, які мали значний вплив на українське інформаційне поле, формували суспільну думку, вигідну Кремлю. Через ЗМІ поширювалися ідеї про спільну історію, культуру та необхідність об'єднання (пропаганда так званого "русского мира"). Російські ЗМІ систематично здійснювали дискредитація України, демонізували українських націоналістів,

звинувачуючи їх у фашизмі, що у подальшому стало основою для виправдання агресії в Криму та на Донбасі [42].

Російські телеканали та інтернет-ресурси мали вільний доступ до української аудиторії, що дозволяло їм формувати вигідний для Кремля інформаційний фон. Наприклад, події в Україні часто висвітлювалися в негативному світлі, з акцентом на економічні труднощі та політичну нестабільність [47].

Соціальні мережі, такі як "ВКонтакте" та "Однокласники", які користувалися популярністю в Україні, також використовувалися для поширення проросійської пропаганди.

У перші десятиліття незалежності значна частина українських медіа перебувала під контролем олігархів, які були зацікавлені у збереженні тісних зв'язків із росією. Це зумовлювало поширення проросійських наративів у національному інформаційному просторі. Багато медіакомпаній отримували фінансування або непряму підтримку з росії, що робило їх залежними від російських інформаційних потоків [4, 40].

Росія активно використовувала інформаційний вплив для формування проросійських настроїв в Україні. Проросійські телеканали, радіостанції та друковані ЗМІ пропагували ідеї "спільної історії" та "братства". Наприклад, у 2010-х роках російські ЗМІ активно поширювали міфи про "штучність" української державності. У цей період зростала популярність телеканалів, таких як "Россия 24", які систематично транслювали маніпулятивні сюжети про Україну.

Інформаційна кампанія, розгорнута у 2014 році, підготувала суспільство до сприйняття анексії Криму як "захисту російськомовних" громадян, що стало маніпуляцією фактами [43, 44].

Активним інструментом у просуванні ідей "русского мира" стала російська Православна Церква (РПЦ) була. Через УПЦ московського патріархату, яка мала значний вплив в Україні, поширювалися ідеї про "канонічність" зв'язків із москвою та протистояння української автокефалії.

У період 2014 року церква відіграла роль у підготовці інформаційного поля для виправдання анексії Криму та війни на Донбасі. Московський патріархат активно підтримував наративи Кремля про "захист православних" на цих територіях [5, 34].

Росія намагалася протистояти інтеграції України до європейських структур, зокрема НАТО та ЄС. У 2004 році, під час Помаранчевої революції, Москва відкрито підтримувала кандидата від проросійських сил Віктора Януковича. Перемога Віктора Ющенка стала для росії серйозним викликом, оскільки нова влада декларувала проєвропейський курс.

Росія активно прагнула утримати Україну в орбіті свого впливу, використовуючи різноманітні політичні, економічні та інформаційні інструменти для протидії європейському та євроатлантичному курсу Києва. Інтеграція України до структур НАТО та ЄС сприймалася Москвою як загроза її геополітичним інтересам і спроба Заходу послабити позиції росії на пострадянському просторі.

У 2004 році, під час президентських виборів в Україні, росія відкрито підтримувала проросійського кандидата Віктора Януковича. У той час прем'єр-міністр росії Володимир Путін двічі відвідав Україну, виступаючи на підтримку Януковича, що стало безпрецедентним втручанням у внутрішні справи суверенної держави. Російська влада вбачала в Януковичі гаранта продовження тісних політичних та економічних зв'язків між країнами, а також збереження української залежності від росії [47].

Коли масові фальсифікації під час другого туру виборів викликали хвилю протестів, відому як Помаранчева революція, Кремль відреагував із занепокоєнням. Участь тисяч українців у мирних демонстраціях, які вимагали справедливих виборів, була розцінена в росії як загроза для авторитарного управління та потенційний сценарій для подібних протестів на її території.

Перемога Віктора Ющенка у повторному третьому турі виборів стала серйозним ударом для Кремля. Ющенко одразу задекларував проєвропейський курс, спрямований на вступ до Європейського Союзу та НАТО. Він

наголошував на необхідності реформ у сфері державного управління, економіки та безпеки, що мали наблизити Україну до західних стандартів.

Після Помаранчевої революції росія посилила свою опозицію до євроатлантичних прагнень України [49].

У 2008 році, під час саміту НАТО в Бухаресті, Україна та Грузія висловили бажання отримати План дій щодо членства (ПДЧ) у НАТО. Попри підтримку США та кількох європейських країн, ПДЧ так і не був наданий через опір Німеччини та Франції, які побоювалися провокації росії. Володимир Путін, виступаючи на саміті, прямо заявив, що росія не потерпить вступу України до НАТО, натякаючи на можливе використання сили для запобігання цьому процесу.

Росія також намагалася перешкодити інтеграції України до ЄС. Кремль використовував торговельні обмеження, енергетичний шантаж і вплив через проросійські сили в українському парламенті, щоб гальмувати підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Важливою подією стало рішення Януковича в листопаді 2013 року призупинити підписання Угоди про асоціацію, що викликало масштабні протести, відомі як Революція Гідності. Це стало переломним моментом, коли росія відкрито перейшла від політичного та економічного тиску до військової агресії, анексувавши Крим у 2014 році та розв'язавши конфлікт на Донбасі [55].

Росія використовувала широкий спектр інструментів для збереження свого впливу:

- Політичний вплив: підтримка проросійських партій і рухів, таких як "Партія регіонів", які лобіювали інтереси Кремля в Україні.

- Інформаційна війна: активне поширення через російські медіа наративів про "братні народи", "зовнішнє управління" Україною з боку Заходу та загрози НАТО.

- Енергетична залежність: газові кризи 2006 та 2009 років, коли росія зупиняла постачання газу, використовуючи це як засіб шантажу [47].

Таким чином, період з 2004 по 2014 рік став вирішальним для ескалації російсько-українських відносин. Помаранчева революція та політика Ющенко стали каталізатором для активізації євроатлантичних прагнень України, що спровокувало дедалі агресивнішу реакцію росії. Розвиток цих процесів заклав підґрунтя для подальших трагічних подій, які розпочалися з анексії Криму та війни на Донбасі [49, 54].

Релігійний аспект був невід'ємною частиною процесу здобуття Україною незалежності та формування її національної ідентичності. Після розпаду СРСР Україна зіткнулася з унікальною ситуацією: необхідністю відновлення історичної справедливості в релігійному житті, розбудовою власних церковних інституцій та вирішенням питань, пов'язаних із впливом російської православної церкви (РПЦ). Релігійна сфера не лише стала важливим полем суспільного відродження, а й перетворилася на арену геополітичної боротьби.

Після здобуття незалежності України почався період відродження релігійних спільнот (УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ), які довгий час перебували під заборонаю або зазнавали переслідувань у радянську епоху [52].

Українська греко-католицька церква (УГКЦ). УГКЦ була заборонена в СРСР у 1946 році. Її офіційно ліквідували шляхом так званого Львівського собору, а її майно передали російській православної церкві. Священників, які не погоджувалися з ліквідацією, переслідували, а тисячі греко-католиків продовжували діяти в підпіллі. З набуттям Україною незалежності в 1991 році УГКЦ легалізувалася та почала активно відновлювати свої структури.

УГКЦ відіграла значну роль у національному відродженні України, особливо в західних регіонах. Повернення церковних споруд, відкриття духовних навчальних закладів та підтримка української культури стали основними напрямками її діяльності. УГКЦ активно працювала над відновленням історичної пам'яті, наголошуючи на своєму внеску в українську державність.

Поряд із духовною роботою УГКЦ організовувала численні соціальні ініціативи: допомогу бідним, підтримку сиріт і розвиток освітніх проєктів [9].

Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП). У 1992 році через розкол в Українській православній церкві (УПЦ) під керівництвом митрополита Філарета було створено Українську православну церкву Київського патріархату. Основною ідеєю стало створення незалежної православної церкви, яка відповідала б українському духовному та культурному контексту.

УПЦ КП стала важливим духовним центром для українців, які прагнули відмежуватися від впливу московського патріархату. Патріарх Філарет виступав із закликами до відродження національної самосвідомості та єдності українців.

Однією з найгостріших проблем УПЦ КП була боротьба за храми та парафії, які належали до УПЦ московського патріархату. Це призводило до релігійних конфліктів, особливо в центральних і східних регіонах України [9, 27].

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). УАПЦ бере свій початок з початку ХХ століття, коли під час національно-визвольних рухів постала ідея створення незалежної церкви. У 1921 році було проголошено УАПЦ, але вона не отримала широкого визнання і була ліквідована радянською владою.

УАПЦ знову відродилася в 1990-х роках. Попри її меншу популярність, порівняно з УПЦ КП чи УПЦ МП, вона займала важливе місце в українському релігійному середовищі, наголошуючи на своїй ролі у відродженні української духовності.

Російська православна церква, представлена в Україні через Українську православну церкву московського патріархату (УПЦ МП), залишалася однією з найбільших релігійних організацій. Її діяльність була тісно пов'язана з політикою росії.

УПЦ МП успадкувала більшість храмів і монастирів після розпаду СРСР, зокрема у центральній та східній Україні. Це дозволило їй зберігати значну кількість вірян та мати сильну матеріальну базу. Вона залишалася офіційно підпорядкованою московському патріархату, що викликало критику з боку інших конфесій та політиків.

УПЦ МП постійно пропагувала ідею "єдиної православної родини" під керівництвом москви, що було частиною ширшої російської геополітичної стратегії. Через це її часто звинувачували в недостатній підтримці української державності та співпраці з проросійськими силами [21, 27].

УПЦ МП часто використовувалася росією як інструмент політичного впливу. Через свою релігійну мережу вона поширювала ідеї, вигідні Кремлю, включаючи критику західного вектору України та просування проросійських політиків.

Релігія стала однією з площин, де проявилось протистояння між проукраїнськими та проросійськими силами. Ці конфлікти мали як внутрішнє, так і зовнішнє вимірювання. Основними точками зіткнення були суперечки за храми та майно. Наприклад, у західних регіонах конфлікти виникали між УГКЦ та УПЦ МП, у центральних і південних – між УПЦ КП та УПЦ МП.

У багатьох випадках конфлікти набували політичного підтексту, коли місцеві влади підтримували ту чи іншу сторону залежно від своїх політичних уподобань.

Росія активно використовувала релігійні питання для дестабілізації ситуації в Україні. Наприклад, поширення ідей "захисту православ'я", "захисту російськомовних вірян" та "порятунку від утисків" стало частиною інформаційної війни, особливо після 2014 року [26].

Протиставлення православної культури "занепаду західних цінностей", який РПЦ змальовувала як загрозу духовності. Використання релігії для виправдання дій росії, зокрема анексії Криму та агресії на Донбасі, під виглядом "захисту православної віри". Деякі представники УПЦ МП відкрито співпрацювали з проросійськими силами на сході України та в Криму. У

храмах московського патріархату проводилися збори сепаратистів, організовувалися акції на підтримку ідей "Новоросії" [94].

Втручання москви у релігійні справи було спрямоване на розділення українського суспільства за релігійною ознакою. Релігійні конфлікти часто підживляли процес консолідації українського суспільства, посилюючи розкол між регіонами. Це стало однією з причин, через які релігійна сфера залишалася в центрі політичної боротьби навіть після здобуття незалежності [48].

Релігійний фактор відіграв важливу роль у гібридній війні, яку росія вела проти України. Російська Федерація активно використовувала релігію та церкву як інструмент впливу для поширення ідей "русского мира", підживу державної єдності України та маніпуляцій у релігійному середовищі.

Російська Православна Церква (РПЦ) будучи важливим геополітичним інструментом стала ключовим гравцем у реалізації концепції "русского мира", яка просувалася як цивілізаційна ідея, що об'єднує росію, Україну та Білорусь під егідою спільної православної культури, історії та мови.

Ідеологічна теза РПЦ полягала в тому, що Україна є невід'ємною частиною єдиного духовного простору, центром якого є москва [35].

Через Українську православну церкву московського патріархату (УПЦ МП) росія впливала на мільйони вірян в Україні. РПЦ використовувала релігію як спосіб формування проросійських настроїв, поширення міфів про спільну історію та легітимізації втручання у внутрішні справи України. Церкви та монастирі часто слугували платформою для поширення проросійських ідей. Духовенство, яке підтримувало РПЦ, відкрито виступало проти євроінтеграційних прагнень України та обстоювало "збереження братніх зв'язків" із росією.

Одним із головних інструментів підживу єдності України стало використання протистояння між релігійними організаціями. РПЦ систематично заперечувала право Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) і Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на існування, називаючи їх "розкольниками". На міжнародному рівні

РПЦ лобіювала ідею незаконності автокефалії української церкви, перешкоджаючи визнанню її самостійності [38].

Організовані конфлікти між громадами УПЦ МП та ПЦУ під виглядом "захоплення храмів" стали інструментом дестабілізації ситуації в регіонах. Ці інциденти широко висвітлювалися російськими медіа з метою створення уявлення про "громадянську війну" в Україні.

Маніпуляції з передачею церковного майна, наприклад, Києво-Печерської лаври, стали приводом для звинувачень української влади у "переслідуванні" РПЦ [76, 91].

Деякі священнослужителі УПЦ МП активно підтримували проросійські сили, виступаючи на мітингах або благословляючи сепаратистів. Існують задокументовані випадки, коли священники УПЦ МП відмовлялися відспівувати українських військових, називаючи їх "грішниками" за участь у війні проти росії.

РПЦ активно впливала на суспільну думку, використовуючи поняття "духовного єднання" як прикриття для політичних цілей. Поширювалися ідеї, що українське православ'я без москви "неповноцінне", а спроби автокефалії є зрадою віри [33].

Висновок до розділу 1

Політична та соціальна ситуація в Україні в перші роки незалежності була складною та неоднорідною. На початку незалежності Україна опинилася перед низкою викликів, пов'язаних із формуванням національної ідентичності, політичної стабільності та захисту суверенітету.

Впродовж десятиліть питання української мови ставало одним із ключових у процесі формування ідентичності. Попри те, що державним статусом української мови було закріплено у Конституції України, російська мова залишалася домінуючою у багатьох сферах суспільного життя, включаючи медіа, бізнес і побут.

Релігійний фронт став важливим полем гібридної війни, яку росія веде проти України. Використовуючи РПЦ та релігійні організації як інструменти впливу, росія прагнула підірвати українську державність, розколоти суспільство та створити сприятливе середовище для реалізації своїх геополітичних амбіцій.

Релігійний контекст становлення незалежності України був надзвичайно складним і багатовимірним. Він поєднував у собі як процеси національного відродження, так і зовнішні втручання, що ускладнювали розвиток релігійної автономії та гармонізації міжконфесійних відносин.

РОЗДІЛ II
ОСНОВНІ ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ
РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ
У ПЕРІОД ВЕДЕННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ (2014-2022 РР.)

Реакція держави на початок агресії.

Анексія Криму в березні 2014 року стала шоком для України та всього світу. Захоплення півострова відбулося швидко, за участі російських військових без розпізнавальних знаків, відомих як "зелені чоловічки". Україна втратила контроль над стратегічно важливою територією.

Російська агресія 2014 року, яка розпочалася з анексії Криму та швидко переросла у військовий конфлікт на Донбасі, поставила Україну перед безпрецедентними викликами. Держава змушена була шукати шляхи протидії, мобілізуючи внутрішні ресурси, реформуючи ключові структури й активізуючи міжнародну дипломатію [18].

Першочергово, керівництво України робило всі можливі дипломатичні кроки. Україна активно апелювала до ООН, ОБСЄ, Ради Європи та інших міжнародних структур, закликаючи до засудження дій росії. У березні 2014 року на 68-й сесії Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію № 68/262, яка підтверджувала територіальну цілісність України та нелегітимність так званого "референдуму" в Криму. *"Резолюція ООН стала важливим сигналом світовій спільноті про незаконність дій росії,"* – зазначає британський політолог та науковець Джеймс Шерр.

Україна лобювала запровадження міжнародних санкцій проти росії. ЄС, США та інші країни поступово розширювали економічні, фінансові та індивідуальні обмеження для російських чиновників і бізнесів.

Санкційна політика стала важливим інструментом протидії російській агресії. Після початку російської агресії у 2014 році Україна ініціювала активну санкційну політику, яка стала одним із ключових інструментів дипломатичної боротьби. Лобіювання введення економічних, фінансових і

персональних обмежень було спрямоване на ізоляцію росії на міжнародній арені та послаблення її економічного потенціалу.

Українська дипломатія мобілізувала значні зусилля для переконання країн-партнерів у необхідності запровадження санкцій проти росії.

Європейський Союз став одним з перших, який у відповідь на анексію Криму та дестабілізацію ситуації на Донбасі запровадив низку санкцій у кілька етапів [24]:

- кримські санкції (2014): заборона імпорту товарів із Криму, інвестицій, торгівлі та надання послуг;
- індивідуальні санкції: обмеження для осіб, відповідальних за анексію Криму, зокрема чиновників і військових;
- економічні санкції: обмеження на експорт технологій, необхідних для видобутку нафти й газу, фінансових операцій для російських банків.

Одночасно з ЄС до санкційної політики долучились США. Сполучені Штати ввели санкції проти ключових російських бізнесменів, державних підприємств та високопосадовців. Обмеження стосувалися енергетичного, фінансового та військово-промислового секторів росії. Як заявив президент Барак Обама, *"санкції є прямим результатом порушення росією міжнародного права та її агресії проти суверенної держави"*.

Крім того, єдиним фронтом у засудженні російської агресії виступили країни "Великої сімки" (G7), які підтримали санкційний тиск на росію. Зокрема, було обмежено фінансові операції та заборонено експорт чутливих технологій.

Окрім лобіювання міжнародних обмежень, Україна запровадила власні санкції проти російських структур. Для їхнього правового використання було прийнято Закон "Про санкції". Закон України "Про санкції" був прийнятий Верховною Радою України 14 серпня 2014 року (номер закону – 1644-VII). Цей закон набув чинності 15 серпня 2014 року, і з того часу він став основним правовим механізмом для запровадження економічних, фінансових та інших

обмежувальних заходів проти осіб, компаній і держав, які загрожують національній безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України.

Цей закон визначив правові підстави для запровадження обмежувальних заходів проти осіб і компаній, причетних до агресії, а також ключовим кроком у правовому забезпеченні боротьби з агресією російської федерації.

Головна мета закону – надання українському уряду та іншим державним інституціям правових інструментів для захисту національних інтересів шляхом запровадження санкцій. Закон став відповіддю на системні загрози з боку росії, зокрема після анексії Криму та початку військової агресії на Донбасі [32].

Закон визначив механізм координації дій між державними структурами України, що дозволило оперативно ухвалювати рішення про обмежувальні заходи. Прийняття закону забезпечило юридичну базу для запровадження санкцій, які раніше були можливі лише через міжнародне право або в рамках зовнішньої політики.

Закону України "Про санкції" передбачає такі основні положення:

1. Підстави для застосування санкцій.

Закон передбачає застосування обмежувальних заходів у таких випадках:

- Збройна агресія чи загроза з боку іноземної держави.
- Дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності або суверенітету України.

- Терористична діяльність чи її підтримка.

2. Типи санкцій:

Закон окреслює понад 20 видів обмежувальних заходів, серед яких:

- Замороження активів.
- Заборона ведення господарської діяльності на території України.
- Обмеження на транзит ресурсів та товарів.
- Заборона участі у приватизації чи оренді державного майна.
- Обмеження чи заборона на експорт та імпорт певних видів продукції.

3. Процедура запровадження санкцій:

- Ініціаторами запровадження санкцій можуть бути Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, Національний банк України чи Служба безпеки України;

- Остаточне рішення ухвалюється РНБО (Радою національної безпеки і оборони) та вводиться в дію указом Президента України.

З метою обмеження економічної діяльності росії в Україні санкції були запроваджені проти низки фінансових установ із російським капіталом. Україна заблокувала діяльність окремих російських компаній і фінансових установ, зокрема банків із російським капіталом.

Також прийнято низку обмежень в інформаційній сфері. Було обмежено доступ до російських медіа-ресурсів, які поширювали пропаганду, зокрема телеканалів "россия 24", "Первый канал" тощо. Заборона роботи російських медіа в Україні знизила рівень впливу кремлівської дезінформації [24].

У подальшому санкції були накладені на використання російських платформ і соцмереж, які використовувалися для дезінформації та російської пропаганди в Україні. Згідно з Указом Президента України №133/2017 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)", обмежувальні санкції передбачають заборону Інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів сервісів "Mail.ru", "Вконтакте", "Однокласники", санкції також введені проти ТОВ "Яндекс", російських компаній розробників-антивірусів "Лабораторія Касперського" і "Доктор Веб".

Санкції завдали значного удару по російській економіці, зокрема в банківському секторі та енергетиці. За оцінками економістів, санкції скоротили ВВП росії на 1-1,5% щороку після їх запровадження.

Ізоляція росії на міжнародній арені призвела до втрати доступу до передових технологій, капіталу і ринків збуту.

Санкції стали демонстрацією єдності міжнародної спільноти та підтримки України. Адже росія порушила світовий порядок, чим породжує хаос та перерозподіл світу, який протягом багатьох років був непорушний.

Санкційна політика стала важливим компонентом боротьби України з російською агресією. Хоча обмеження не змогли зупинити дії росії повністю, вони значно ускладнили її економічний і політичний розвиток, послабивши ресурси для продовження агресії. У майбутньому ефективність санкцій залежатиме від єдності міжнародної спільноти та постійного оновлення обмежувальних заходів [10].

Після анексії Криму та початку гібридної війни росії проти України на Донбасі відбулась активізація партнерства із західними політичними та військовими об'єднаннями. Україна почала інтенсифікувати відносини з країнами НАТО і ЄС, шукаючи військову, фінансову та технічну допомогу.

Крім того, відбулась часткова евакуація населення з Криму. Українські військові бази та громадяни, які не погоджувалися з анексією, зазнавали переслідувань. Було організовано евакуацію частини військовослужбовців і їхніх сімей.

У подальшому Верховна Рада України офіційно визнала росію країною-агресором, зокрема "державою, яка підтримує тероризм та блокує засідання Ради безпеки ООН". За таке рішення парламенту проголосувало 271 парламентаріїв і підписалися усі п'ять лідерів фракцій коаліції.

Ухвалюючи це рішення, Рада посилялася на норми Статуту ООН та рішення Генеральної асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року про визначення агресії. "Очевидною є причетність росії до таких терактів як збиття цивільного пасажирського літака, трагедій у Волновасі, Донецьку та Маріуполі", – йдеться у документі. "Добрі наміри залишити двері відкритими для діалогу з керівництвом російської федерації лише провокують нові криваві терористичні акти в Україні", – констатує заява Верховної Ради України [83].

Окреме положення документу називає "терористичними організаціями" так звані "ДНР" та "ЛНР". Парламент закликав міжнародних партнерів

України "не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України".

Незважаючи на рішення України, США, ЄС, НАТО та інших західних країн, які стверджують, що у конфлікті на Сході беруть участь військовослужбовці регулярної російської армії, офіційна Москва це заперечує.

Новий етап російської агресії, після анексії Криму, розпочався у квітні 2014 року організувавши та підтримуючи проросійські сепаратистські угруповання на сході України. Це змусило Україну оголосити про проведення антитерористичної операції (АТО).

Від моменту анексії Криму керівництво України розпочало мобілізацію військових і матеріальних ресурсів. Першочергово, Верховною Радою України внесено зміни до Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію", щодо служби у військовому резерві (№ 1169-VII від 27.03.2014, ВВР, 2014, № 20-21, ст.746).

Це був закон про часткову мобілізацію, що передбачав введення мобілізації в умовах зовнішньої загрози для України після анексії Криму росією та початку збройного конфлікту на сході країни. Цей закон був підписаний Президентом України та набрав чинності 17 березня 2014 року, даючи правову основу для проведення мобілізації, коли ситуація на Донбасі стала критичною після початку бойових дій у Луганській і Донецькій областях. Це стало реакцією на агресивні дії Росії, яка не лише анексувала Крим, а й почала активно підтримувати сепаратистські угруповання на сході України. Мобілізація стала необхідною для зміцнення української армії та забезпечення її спроможності протистояти інтервенції з боку Росії.

У подальшому в Законі України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію", було внесено низку інших змін, зокрема: *щодо забезпечення проведення мобілізації* (№ 1169-VII від 27.03.2014, ВВР, 2014, № 20-21, ст.746), *щодо посилення матеріально-фінансового забезпечення обороноздатності держави* (№ 1190-VII від 08.04.2014, ВВР, 2014, № 23, ст.871), *щодо удосконалення оборонно-мобілізаційних питань під час проведення мобілізації*

(№ 1275-VII від 20.05.2014, ВВР, 2014, № 29, ст.942), щодо удосконалення окремих питань мобілізації та соціального захисту громадян України, які підлягають звільненню з військової служби під час особливого періоду або у зв'язку з оголошенням демобілізації (№ 259-VIII від 18.03.2015, ВВР, 2015, № 22, ст.148), щодо розвідувальних органів України (№ 267-VIII від 19.03.2015, ВВР, 2015, № 22, ст.151) та інші.

Після анексії Криму та з початком збройної боротьби на Донбасі була проведена мобілізація, яка передбачала такі основні етапи [22]:

- перша хвиля мобілізації (березень 2014 року). Перші кроки щодо мобілізації були здійснені після анексії Криму. Проте офіційна часткова мобілізація була оголошена пізніше. У березні 2014 року Україна почала мобілізацію для захисту своїх кордонів, але більшість зусиль були спрямовані на організацію оборони Криму;

- часткова мобілізація в травні 2014 року. У травні 2014 року Верховна Рада ухвалила закон, що передбачав часткову мобілізацію. Офіційно було оголошено про набір військових резервістів, які повинні були поповнити ряди Збройних сил України. Мобілізація зачіпала переважно призовників віком від 25 до 60 років, із закликом посилити бойові підрозділи та забезпечити високий рівень готовності;

- друга хвиля мобілізації (липень 2014 року). За результатами першої хвилі стало зрозуміло, що для подолання війни на Сході потрібна більша кількість мобілізованих. Тому в липні 2014 року була оголошена друга хвиля мобілізації, яка включала додаткові резерви, зокрема вищий рівень військової підготовки;

- третя та наступні хвилі мобілізації. З часом мобілізація ставала регулярним процесом, адже війна на сході не припинялася. Впродовж 2014-2015 років Україна здійснила кілька хвиль мобілізації для забезпечення Збройних сил новими бійцями, що відповідало ситуації на фронті.

Мобілізація в Україні включала юридичні та соціальні аспекти, зокрема:

- закони і постанови. Часткова мобілізація в Україні була регламентована відповідними законами, серед яких закон "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію". Це дозволяло державі здійснювати мобілізацію на певних етапах військових дій, за потреби збільшуючи чисельність збройних сил;

- призов і підготовка військових. Згідно з рішеннями, чоловіки призовного віку повинні були пройти медичне обстеження і, у разі необхідності, пройти навчання або службу в армії. Мобілізовані військові проходили підготовку в різних частинах України, в тому числі в Києві, Львові, Одесі;

- соціальна реакція. Мобілізація супроводжувалась певною соціальною напруженістю. Багато громадян, особливо з великих міст, виявляли опір призову, намагаючись уникнути служби через різні причини. Проте в цілому, мобілізація викликала широку підтримку з боку патріотично налаштованого населення, особливо на західних і центральних територіях України.

Часткова мобілізація 2014 року стала відповіддю на зовнішню загрозу з боку росії. Це був один із перших кроків держави для відновлення обороноздатності та організації протидії агресії. Мобілізація стала важливим етапом у формуванні та зміцненні Збройних сил України, а також виявила високий рівень готовності українського суспільства до боротьби за свою незалежність і територіальну цілісність [22].

Початок війни на Донбасі став імпульсом для реорганізації Збройних Сил України, які впродовж 2-ох десятиліть занепадали. Українська армія 2014 року була в занедбаному стані, однак конфлікт став поштовхом для її модернізації. Створювалися нові бойові підрозділи, зокрема добровольчі батальйони.

На початку 2014 року Збройні Сили України (ЗСУ) перебували в занедбаному стані, що стало результатом тривалого недофінансування, недостатньої модернізації техніки та підготовки особового складу, а також слабкої інфраструктури в порівнянні з арміями інших країн. Однак саме

агресія росії, анексія Криму та початок бойових дій на Донбасі стали поштовхом для реформування та модернізації українських Збройних сил.

До 2014 року українська армія, попри свою чисельність, мала низький рівень боєздатності та морального духу через роки занедбаності та недостатню увагу з боку держави до її модернізації. Технічний парк ЗСУ був в основному старим, більшість важкої техніки була радянського виробництва і морально застарілою [47].

Початок агресії росії став важким ударом для ЗСУ, але водночас і каталізатором для необхідних змін. Перші місяці війни показали слабкість існуючих підрозділів та неспроможність швидко мобілізувати необхідні сили. Україна була змушена швидко перебудовувати свої збройні сили, щоб відповідати сучасним викликам.

Оскільки традиційні підрозділи армії не могли швидко пристосуватися до умов гібридної війни, Україна почала створювати нові, мобільні та ефективні структури. Однією з основних змін стала активна участь добровольчих батальйонів, що на той час стали важливим елементом на полі бою.

Після початку конфлікту на сході України почали формуватися добровольчі підрозділи, більшість із яких були створені на базі цивільних активістів, ветеранів АТО та різних патріотичних організацій. Ці батальйони, такі як "Азов", "Айдар", "Дніпро-1", "Харків-1", "Слобожанщина", "Донбас", "Київська Русь", "Карпатська Січ", "Львів", "Чернігів" та інші, мали великі переваги завдяки високому бойовому духу, гнучкості та здатності швидко реагувати на зміну ситуації.

Добровольчі підрозділи зіграли ключову роль у перші місяці війни, коли офіційні сили були недостатньо підготовлені для широкомасштабних бойових дій. Багато з цих підрозділів брали участь у важливих битвах на Донбасі, зокрема під час оборони Донецького аеропорту.

На основі добровольців і військових резервістів були створені нові регулярні підрозділи, які проходили швидке навчання та підготовку для

сучасних умов війни. Реформа армії передбачала перехід до професіоналізму, що включало збільшення контрактної служби та модернізацію техніки [47].

Оскільки більшість техніки ЗСУ була радянського виробництва, важливим етапом стало оновлення технічної бази. З цією метою відбулись законодавчі ініціативи щодо зміцнення обороноздатності, зокрема Кабінет міністрів України ухвалив програму модернізації військової техніки, закупівлі нового озброєння та вдосконалення системи управління військами, що стало продовженням реформи у сфері оборони.

Для цього Україна почала активну закупівлю нового озброєння як за кордоном, так і через власні виробничі потужності. Одним із головних пріоритетів стало відновлення та модернізація важкої техніки, зокрема танків, бронетранспортерів та артилерії. Було проведено ремонти та модернізацію застарілих зразків, таких як Т-64, Т-72 та БМП-1.

Україна також почала закуповувати сучасні зразки зброї, зокрема протиповітряні комплекси, нові артилерійські системи, дрони та сучасні засоби зв'язку. Важливою частиною стратегії стала спільна розробка нових типів озброєнь вітчизняного виробництва, таких як "Вільха" – українська реактивна система залпового вогню (РСЗВ) та бронетехніка "Козак".

Підготовка особового складу стала ще одним пріоритетом реорганізації ЗСУ. Враховуючи нові вимоги гібридної війни, де велика частина бойових дій проходить в умовах урбаністичних і лісистих місцевостей, почалися спеціалізовані курси та навчання для бійців, зокрема з тактики міських боїв і використання новітніх засобів зв'язку та розвідки.

У цей період активно проводилася підготовка офіцерів, зокрема командирів батальйонів і рот, для ведення бойових дій в умовах сучасної війни. Важливими стали заняття з тактики міських боїв, а також адаптація до використання сучасних засобів розвідки та зв'язку.

Українська армія активно готувала резервістів, адже багато з них не мали досвіду військової служби до 2014 року. Ці резервісти проходили інтенсивні тренування та, в разі потреби, були направлені на фронт [37].

З метою ефективного функціонування армії Верховна Рада України збільшила видатки на оборону, зокрема через запровадження військового збору, що стало основним джерелом фінансування Збройних сил.

У цей період важливим аспектом стала також міжнародна допомога. Країни-члени НАТО надали технічну підтримку, а також допомогу в підготовці українських військових. Українська армія почала тісно співпрацювати з НАТО в питаннях модернізації та підготовки до ведення сучасних бойових дій. Усі ці зміни дозволили Збройним силам України зберегти боєздатність і продовжити боротьбу за територіальну цілісність держави [92].

Волонтерський рух.

Нестача оснащення та фінансування змусили громадян створювати волонтерські організації. Вони забезпечували військових обмундируванням, технікою та продовольством.

Волонтерський рух під час російської агресії на Донбасі – це феномен, який набрав національного масштабу, аналогів якому не було в жодній країні світу [81].

Волонтерські організації можна умовно поділити на такі:

- медичні волонтери: організовували евакуацію поранених, облаштовували польові госпіталі, забезпечували ліками та медичним обладнанням;
- логістичні волонтери: займалися збором, сортуванням та доставкою гуманітарної допомоги у зону бойових дій;
- волонтери з технічної підтримки: ремонтували військову техніку, виготовляли бронежилети та інші засоби індивідуального захисту;
- волонтери інформаційної війни: поширювали правдиву інформацію про події на Донбасі, спростовували російську пропаганду.

Крім того, волонтери тісно співпрацювали з військовими, надаючи їм необхідні речі та підтримку, а також допомагали цивільному населенню, зокрема організовували евакуацію цивільних з районів бойових дій, надавали

їм житло та гуманітарну допомогу. Волонтери надавали психологічну допомогу як військовим, так і цивільним, які зазнали психологічних травм [59].

Волонтерський рух став важливим фактором розвитку громадянського суспільства в Україні. Він сприяв посиленню національної єдності, адже об'єдналися люди з різних регіонів України, а також формуванню нових лідерів. Багато волонтерів стали лідерами громадських організацій, політиками, успішними підприємцями.

Церква як фактор стабільності та її вплив на консолідацію суспільства.

Церква відіграла важливу роль у збереженні стабільності та підтримці національної єдності під час агресії росії проти України. З моменту початку військових дій на сході країни, релігійні організації стали важливими опорними точками для суспільства, сприяючи духовній консолідації нації та надаючи підтримку в складних умовах війни [94].

Церковні структури в Україні, включаючи Українську православну церкву Київського патріархату (зараз Православну Церкву України), Українську греко-католицьку церкву, а також інші конфесії, стали важливим фактором національної згуртованості. Вони активно підтримували ідеї єдності та територіальної цілісності України, надаючи моральну підтримку громадянам у важкі часи. Релігійні лідери виступали за припинення війни, пропагували мир і братерство серед громадян, незалежно від їхніх релігійних переконань, об'єднуючи людей для спільного протистояння зовнішній агресії.

Церква активно виступала як моральний авторитет, спонукаючи до національної самосвідомості і підтримки воїнів. Високопреосвященні архієреї, духовенство, а також церковні організації організовували благодійні акції, збирання гуманітарної допомоги для постраждалих від війни, що значно покращило ситуацію в зоні конфлікту.

Молитва стала важливим елементом підтримки духовної рівноваги для багатьох громадян України, особливо в умовах війни. У храмах і монастирях проводилися молебні за мир в Україні, за здоров'я поранених військових, за загиблих у боях. Проповіді духовенства під час богослужінь акцентували увагу

на важливості духовної стійкості, допомоги один одному і боротьби за незалежність. Молитви за мир стали своєрідним символом надії і підтримки, які допомагали українцям зберігати внутрішню гармонію під час найскладніших моментів війни.

Військові капелани, що діяли на передовій, також виконували важливу роль. Вони не тільки надавали духовну підтримку бійцям, але й здійснювали моральне виховання, допомагаючи солдатам знайти внутрішні ресурси для подолання стресу та труднощів, з якими вони стикалися на фронті [28, 84].

Релігійні лідери в Україні активно брали участь у миротворчих ініціативах. Вони виступали з закликами до миру та припинення насильства, намагаючись знайти шляхи для мирного вирішення конфлікту. Особливу роль у цьому процесі відіграли представники УПЦ КП та УГКЦ, які неодноразово зверталися до влади і міжнародних організацій із закликами до мирних переговорів. Вони активно працювали над відновленням довіри між українцями та підтримували внутрішній мир серед громадян. Зокрема, митрополит Київський і всієї України, а також глава Української греко-католицької церкви, висловлювали непохитну позицію щодо необхідності захисту територіальної цілісності та незалежності країни.

Духовенство також активно працювало з переселенцями, які втекли з окупованих територій, надаючи їм допомогу не лише матеріальну, але й духовну. Церква стала місцем, де люди могли знайти підтримку, розраду та надію на краще майбутнє. Важливою була роль релігійних організацій у створенні мережі допомоги для біженців, зокрема в контексті гуманітарної кризи, що виникла внаслідок агресії росії [64, 77].

Форми співпраці держави і церкви.

Співпраця між державою та церквою в Україні є важливим аспектом національної стабільності, особливо в умовах зовнішньої агресії, що почалася в 2014 році. Зростаючі виклики для державної безпеки, гуманітарної ситуації та соціальної згуртованості вимагали активної взаємодії між різними державними інституціями і релігійними організаціями. Співпраця між

державою і церквою набула різних форм, охоплюючи кілька сфер, від гуманітарної допомоги до соціальної, культурної та моральної підтримки.

Однією з найбільш очевидних і важливих форм співпраці між державою та церквою стала гуманітарна допомога, яку релігійні організації надавали постраждалим від війни. Церква мобілізувала свої ресурси для надання допомоги як цивільному населенню, так і військовим. Церква виступала як посередник між населенням та державними органами в процесі доставки гуманітарних вантажів, організувала збори коштів і предметів першої необхідності, надаючи укриття біженцям та переселенцям з окупованих територій [30].

Українські православні, католицькі та протестантські церкви активно залучались до благодійних акцій, надаючи медичну допомогу, продукти харчування, одяг і ліки, а також організували волонтерські загони для допомоги армії та цивільному населенню. Участь церков у цих процесах була організована через різноманітні благодійні фонди та релігійні громади, що в рази збільшувало обсяг гуманітарної допомоги, яку отримували нужденні.

Однією з основних форм підтримки, яку церкви надавали в умовах війни, стала організація гуманітарної допомоги для постраждалих від агресії, зокрема для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), цивільного населення, яке постраждало від бойових дій, а також військових. Церква стала активним учасником цього процесу, виступаючи не лише як духовний наставник, а й як організатор і координатор гуманітарної допомоги.

З початком конфлікту на Донбасі та анексією Криму мільйони українців були змушені покинути свої домівки і шукати притулку в інших регіонах країни. Українська держава не могла миттєво забезпечити всі потреби цих осіб, тому релігійні організації взяли на себе важливу роль у допомозі переселенцям.

Церкви стали центрами прийому, надання тимчасового житла і допомоги для людей, які опинилися в складних умовах. Релігійні громади організували пункти тимчасового перебування для переселенців, де вони могли отримати першу допомогу, їжу, одяг і медичне обслуговування. Приміщення церков,

монастирів та інших релігійних установ ставали місцями, де люди могли переночувати та відновити сили [19].

В окремих випадках церкви надавали притулок не лише людям, а й цілим родинам, які втратили домівки через бойові дії. Крім того, через церковні структури організовувалася психологічна допомога, духовна підтримка для тих, хто пережив пережиті травми, втрату близьких або стали свідками насильства.

Церкви активно брали на себе роль організаторів збору гуманітарної допомоги. Вони створювали благодійні акції, залучаючи парафіян до збору продуктів харчування, медикаментів, одягу, дитячих товарів та інших необхідних речей. Ці акції проводилися як на місцевому рівні в парафіях, так і на всеукраїнському рівні через більші церковні організації.

Одним з головних напрямків діяльності церков стало забезпечення гуманітарною допомогою як внутрішньо переміщених осіб, так і військових, які перебували в зонах бойових дій. Церкви активно співпрацювали з державними та міжнародними організаціями, такими як ООН, Червоний Хрест, а також з іншими благодійними фондами, щоб розподіляти допомогу серед нужденних. Ці співпраці не обмежувалися лише збором речей, а й включали організацію медичних кампаній, освітніх ініціатив та психологічної реабілітації для тих, хто постраждав від війни. Наприклад, церкви організували пункти для надання психологічної допомоги тим, хто пережив важкі ситуації, пов'язані з війною, втратами та переселенням. Через свої парафії церква також активно поширювала інформацію про права переселенців та механізми отримання державної підтримки [67].

Для ефективного розподілу гуманітарної допомоги релігійні організації створювали спеціалізовані комітети, які організували логістику доставки вантажів на території, що постраждали від конфлікту, а також допомагали у наданні медичних послуг і психологічної підтримки. Церковні організації не лише збирали гуманітарну допомогу, але й забезпечували її своєчасну

доставку в найбільш постраждали регіони, допомагаючи запобігти гуманітарним кризам.

Не менш важливим аспектом гуманітарної допомоги була моральна та психологічна підтримка, яку надавали церкви. Релігійні громади не тільки організовували душевні збори, молитви за мир, але й допомагали людям впоратися зі стресом і травмами, що виникли внаслідок війни. Церква виступала як соціальний інститут, що забезпечує стабільність і надає надію тим, хто переживає великі труднощі.

Церковні священнослужителі та психологи надавали допомогу в боротьбі зі стресовими розладами, тривогою та депресією, а також організовували групи підтримки для постраждалих від війни. Це дозволило не тільки зберегти моральний дух нації, але й допомогло багатьом пережити важкі часи [50].

Ще одним важливим напрямом співпраці є військове капеланство. Капелани з різних конфесій стали невід'ємною частиною війська, відіграючи роль моральних наставників і духовних провідників для військовослужбовців. Церква надавала необхідну підтримку солдатам не тільки в плані духовної реабілітації, але й через пропаганду братерства, милосердя та патріотизму. Участь капеланів в військових діях та їх духовне наставництво стали важливою складовою підтримки бойового духу українських військових. Вони організовували молебні, сповідали бійців, проводили психологічні тренінги, допомагали через духовні бесіди подолати стрес і травму війни.

Держава активно сприяла інтеграції капеланів у Збройні сили України. В Україні була створена відповідна система підготовки капеланів для армії і забезпечити військових необхідною духовною підтримкою. Створення офіційного інституту військових капеланів стало важливим кроком для церкви і держави. Адже з перших днів війни на Донбасі священнослужителі їздила на фронт, як волонтери з душпастирським служінням [28].

Перші спроби організувати капеланську службу в Україні були здійснені одразу після початку агресії росії. Зокрема, Кабінет Міністрів України видав

Розпорядження "Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі" (№ 677-р від 02.07.2014), відповідно до якого необхідно розробити та затвердити відповідно до компетенції положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України.

На початку 2015 року Міністерством оборони України видано наказ затвердити Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України (№ 40 від 27.01.2015). Наприкінці 2016 року Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України визнано таким, що втратило чинність, а натомість прийняте нове (№ 685 від 14.12.2016) [64].

У 2016 році вперше з'явилися штатні посади військових священників у Національній гвардії України та ЗСУ. І тільки прийняття Закону України "Про Службу військового капеланства" (№ 1915-IX від 30.11.2021) дозволило впорядкувати їхню діяльність.

Цей Закон регулює відносини у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України, а також визначає правові та організаційні засади і принципи діяльності Служби військового капеланства [64].

Згідно з цим законом, капелани мають право бути присутніми в зоні бойових дій, надавати допомогу військовослужбовцям, брати участь у морально-психологічній підтримці та навіть організовувати релігійні служби на території військових частин. Крім того, військові капелани виконують роль медіаторів між військовими та командуванням, допомагаючи у вирішенні конфліктних ситуацій, що виникають серед солдатів або між ними і керівництвом.

Діяльність капеланів у зоні бойових дій стала невід'ємною частиною підтримки військових на передовій. Їхня присутність на фронті дозволяла не тільки надавати моральну та духовну підтримку, а й допомагати військовим впоратися з психологічним стресом, що виникає під час бойових операцій. Капелани часто брали участь у виконанні обрядів перед початком боїв або після них, надаючи підтримку родинам загиблих, організовуючи панахиди та молебні, а також допомагаючи військовим зберегти душевний спокій у найскладніші моменти [81].

Церковні лідери, які стали капеланами, також допомагали військовим адаптуватися до умов бойових дій, мотивуючи їх не лише з релігійної точки зору, а й допомагаючи будувати моральний стійкість. Капелани відігравали ключову роль у процесах реабілітації солдатів, надаючи їм необхідну підтримку, щоб зберегти їх фізичне та психологічне здоров'я.

Крім того, військові капелани брали участь у благодійних та гуманітарних акціях, організуючи збори для поранених, сімей загиблих військових, а також для біженців та переселенців із зони бойових дій. Їхня діяльність мала великий моральний і практичний ефект, сприяючи зміцненню зв'язків між армією та суспільством, та допомагала заповнити ті прогалини в соціальній підтримці, які не могли бути покриті державними структурами.

Роль капелана в ЗСУ:

- духовна опіка: капелан здійснює релігійні обряди (сповідь, причастя, вінчання), проводить богослужіння, веде духовні бесіди.
- психологічна підтримка: допомагає військовослужбовцям подолати стрес, страх, відчуття самотності та безвиході.
- морально-етичне виховання: виховує у військовослужбовців почуття патріотизму, відповідальності, гуманізму.
- комунікація між військовими та суспільством: сприяє зміцненню зв'язку між військовими та суспільством, допомагає суспільству зрозуміти складність військової служби.

Таким чином, військове капеланство стало важливим елементом духовної, психологічної та соціальної підтримки армії, а також сприяло стабільності та моральній підтримці в умовах воєнного конфлікту [84].

Співпраця держави і церкви також проявилася у культурній та освітній сферах. Церкви стали активними учасниками збереження національної ідентичності та культурної спадщини, особливо в умовах війни. Вони організовували культурно-просвітницькі заходи, виставки, лекції та семінари, які пропагували національну свідомість, підтримку суверенітету і єдності України. Такі ініціативи допомагали не тільки зберігати історичну пам'ять, але й укріплювали патріотичні настрої серед громадян [39, 86].

Церква також активно долучалася до процесу виховання молоді, особливо через створення навчальних закладів, які готували не лише священнослужителів, але й фахівців для культурної сфери. Важливу роль у цьому процесі відігравали релігійні школи та університети, які здійснювали наукову, культурну та моральну освіту [50].

Однією з важливих форм співпраці церкви з державою під час конфлікту стала освітня діяльність, спрямована на патріотичне виховання населення та на підтримку військових через організацію освітніх курсів. Церква не тільки займалася духовною підтримкою, а й активно включалася у формування громадянської свідомості та військової підготовки серед цивільного населення, зокрема через освітні проекти. Однією з важливих форм співпраці церкви з державою під час військового конфлікту стала освітня діяльність, спрямована на патріотичне виховання населення та підтримку військових через організацію освітніх курсів. Церква не лише забезпечувала духовну підтримку, але й активно включалася в процес формування громадянської свідомості, зміцнення морального духу нації та військової підготовки серед цивільного населення.

З початком агресії та військового конфлікту на сході України релігійні організації стали важливими центрами патріотичного виховання. Церкви використовували свої ресурси для формування у громадян високих моральних

стандартів, акцентуючи на важливості національної єдності та духовної сили в умовах війни. Важливим елементом цих програм було прищеплення патріотичних почуттів, почуття відповідальності за свою країну та її майбутнє.

Для підсилення національної свідомості церква організовувала різноманітні просвітницькі заходи, спрямовані на відновлення зв'язку між духовними та патріотичними цінностями. Під час цих заходів проводилися лекції, семінари, а також публічні виступи, де обговорювалися такі важливі теми, як патріотизм, значення незалежності та боротьби за суверенітет, а також роль релігії в підтримці національного духу [50].

Духовенство також активно зверталося до вірян із закликами до єдності, підкреслюючи, що боротьба за Україну – це не тільки політичний, а й моральний і духовний вибір. Важливою була і роль священнослужителів у сприянні розвитку патріотичних настроїв серед молоді, для якої релігійні програми стали способом поширення національних цінностей.

Церковні організації, зокрема через військових капеланів, проводили курси з військової етики, моральних аспектів ведення війни та підвищення психологічної стійкості. Одним із важливих елементів цих курсів було навчання військових справлятися з психологічними та моральними труднощами, що виникають у війні, а також зберігати людяність у жорстоких умовах.

Церква не тільки займалася духовним супроводом військових, але й активно підтримувала їх навчання в таких сферах, як гуманітарне право, правила ведення бойових дій і захист прав людини. Це дозволяло солдатам і офіцерам не лише краще виконувати свої обов'язки на фронті, але й діяти згідно з міжнародними стандартами, що відповідали б гуманітарним принципам та моральним нормам.

Релігійні організації також активно співпрацювали з державними структурами та міжнародними організаціями в рамках освітніх ініціатив, спрямованих на підтримку військових і цивільних осіб у зонах конфлікту. Наприклад, для військових була організована низка курсів та програм,

спрямованих на підвищення рівня освіти в галузі безпеки та захисту прав людини. Важливу роль у цьому процесі відіграли міжнародні гуманітарні організації, які надавали фінансову та методологічну підтримку освітнім проектам, що організовувала церква [19, 26].

Зокрема, завдяки співпраці з міжнародними інститутами та благодійними фондами, релігійні організації змогли розширити масштаби освітніх курсів, надаючи військовим доступ до різноманітних навчальних програм, що включали теоретичні та практичні заняття з військової справи, медичної допомоги, а також психологічної підтримки. Ці курси проводилися в навчальних центрах, які мали сертифікацію від державних установ.

Окрім традиційного духовного служіння, релігійні організації також надавали важливу моральну та психологічну підтримку військовим. Це стало особливо актуальним під час інтенсивних бойових дій, коли військові, змучені від стресів і жахів війни, потребували допомоги для відновлення внутрішнього балансу і моральної стійкості.

Церкви організовували психологічні тренінги для військових, спрямовані на боротьбу з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), а також на подолання емоційної виснаженості. Важливою складовою таких заходів була реабілітація та надання підтримки не тільки солдатам, а й їхнім родинам.

Освітня діяльність церков в Україні під час війни стала важливим чинником у підтримці патріотичного духу та моральної стійкості нації. Завдяки своїм освітнім ініціативам, церковні організації значно сприяли підвищенню рівня підготовки військових, моральному відновленню солдатів і допомогли цивільному населенню розуміти важливість національної єдності та самовизначення в умовах зовнішньої агресії. Крім того, релігійні програми підтримували і зміцнювали зв'язок між духовними цінностями та державними інтересами, що стало важливим елементом у формуванні міцної громадянської позиції під час війни [8].

Патріотичне виховання стало важливим елементом освітньої діяльності церков в умовах війни, коли країна була поставлена перед серйозним зовнішнім викликом. Важливим завданням церков стало формування патріотичного духу у населення, підтримка національної гідності та ідентичності через релігійні програми, навчальні курси та публічні виступи.

Церкви використовували свої ресурси, щоб вчити молодь і дорослих значенню патріотизму, національної єдності та громадянського обов'язку. Зокрема, релігійні організації організовували семінари, лекції та круглі столи, де обговорювалися питання взаємодії релігії, патріотизму та національної ідентичності. Важливим аспектом цих програм було акцентування на тому, як цінності релігії можуть зміцнювати патріотичні почуття та сприяти розвитку морально здорового суспільства.

Величезне значення мало використання церковними лідерами своїх моральних авторитетів для того, щоб надихнути українців на боротьбу за незалежність. Святі отці часто зверталися до вірян зі словами підтримки, роз'яснювали, що війна – це не лише політичний, але й моральний та духовний вибір, закликаючи до єдності та відданості Батьківщині. Особливо важливими стали звернення з церков у важкі моменти бойових дій, коли населення потребувало моральної та духовної підтримки.

Однією з важливих ініціатив стала організація навчальних курсів для військових, спрямованих на підготовку до ведення бойових дій, підвищення професійної кваліфікації, а також надання моральної та психологічної підтримки. Церкви та релігійні організації, що мали свої навчальні заклади та капеланські структури, почали активно включатися в підготовку особового складу української армії [77].

Релігійні організації не лише організовували духовне виховання та моральну підготовку, але й надавали необхідні практичні знання та навички для військових. Церковні лідери разом з військовими психологами і капеланами проводили курси, на яких обговорювалися питання етики війни, гуманності та моральної відповідальності солдатів.

Крім того, релігійні організації активно співпрацювали з державними установами для створення курсів з військової справи, на яких вивчалися питання історії України, патріотизму, прав людини та міжнародного гуманітарного права. Метою таких програм було не тільки забезпечити військових необхідними знаннями для успішного виконання бойових завдань, але й сприяти їх духовному розвитку та моральній стійкості в умовах війни.

Однією з важливих складових цього процесу стало те, що військові навчалися взаємодії з мирним населенням, підтримці прав і свобод громадян, а також основам морального та релігійного вибору в умовах війни. Зокрема, у військових навчальних курсах, організованих релігійними установами, активно обговорювалися питання взаємоповаги, співпраці з мирними жителями, а також дотримання норм гуманітарного права.

Церква також активно співпрацювала з державними структурами та міжнародними організаціями для надання підтримки військовим через освітні проекти. Наприклад, деякі програми навчання для солдатів були створені у співпраці з міжнародними благодійними фондами та інститутами, які спеціалізуються на забезпеченні військових правами та гуманітарною допомогою. Важливим аспектом таких ініціатив стало те, що вони підтримували не лише технічні навички військових, а й підвищували їх моральну стійкість, здатність до самоаналізу і внутрішнього розвитку.

Релігійні організації також надавали психологічну допомогу військовим, організовуючи тренінги та курси, що допомагали солдатам справлятися з психологічними навантаженнями війни та підвищувати стійкість до стресів. Вони створювали спеціалізовані центри підтримки для ветеранів війни, де проводилися консультації, тренінги та групи підтримки для тих, хто пережив важкі моменти бойових дій [28].

Освітня діяльність церков в Україні під час війни стала важливим інструментом для підтримки патріотичного духу серед населення, а також для підготовки військових до складних умов бойових дій. Церкви стали центрами моральної підтримки та духовного виховання, організовуючи освітні програми

для військових та цивільних осіб. Їхня діяльність у цьому напрямку сприяла зміцненню національної єдності та підвищенню рівня громадянської свідомості, що в свою чергу допомогло Україні вистояти в умовах військового конфлікту.

Церква активно сприяла соціальним ініціативам, направленим на захист прав людини та допомогу соціально вразливим групам. Релігійні організації брали участь у відновленні прав і свобод громадян, підтримуючи осіб, які постраждали від війни, і захищаючи їхні права у правовій площині.

Церква стала активним учасником процесів інтеграції внутрішньо переміщених осіб, організовуючи для них тимчасове житло, медичне обслуговування та соціальну допомогу. Крім того, релігійні громади сприяли вирішенню проблем психологічної реабілітації як для мирного населення, так і для бійців, які повернулися з фронту. Особлива увага приділялася допомозі родинам загиблих воїнів, що підкреслювало моральну підтримку і роль церкви як соціального інституту, що сприяє відновленню суспільства.

Церкви в Україні стали важливими учасниками соціальних проектів, які були спрямовані на підтримку постраждалих від війни, зокрема поранених військових та їхніх родин. В умовах війни, коли кожен день приносив нові втрати, релігійні організації активно долучалися до надання допомоги тим, хто постраждав на фронті [81, 84].

Одним із ключових аспектів церковної діяльності в цей період стала реабілітація поранених. Військові, які повернулися з фронту з фізичними або психологічними травмами, потребували не лише медичної, а й соціальної та психологічної допомоги. Церква організовувала програми реабілітації, на яких поранені могли отримати професійну медичну допомогу, пройти курс психологічної підтримки та відновити своє здоров'я. Зокрема, на базі церковних організацій були створені реабілітаційні центри, де постраждалі мали можливість отримати фізіотерапевтичне лікування, пройти психотерапевтичні курси, а також отримати матеріальну допомогу. Часто церкви співпрацювали з благодійними фондами та медичними установами, що

дозволяло забезпечити військових усіма необхідними ресурсами для відновлення.

Особливу увагу церковні організації приділяли підтримці родин загиблих солдатів, зокрема вдов та сиріт. Церкви стали центрами, де надавали матеріальну і моральну підтримку родинам, що втратили близьких. Вдови і діти загиблих часто отримували допомогу у вигляді продуктових наборів, одягу, грошових виплат, а також психосоціальної підтримки. Особливо важливими були програми, що допомагали дітям загиблих батьків адаптуватися до нового життя. Церкви організовували для них спеціальні освітні та культурні заходи, літні табори, надавали можливість отримати психологічну підтримку, а також долучали до соціальних ініціатив, що допомагали подолати важкі переживання.

Церковні організації також працювали над організацією соціальних проектів для сиріт, допомагаючи їм інтегруватися в суспільство та підтримуючи їхнє виховання та освіту. Важливою частиною таких проектів була моральна підтримка та виховання на основі релігійних цінностей, що дозволяло дітям, які пережили втрату батьків, знайти новий сенс у житті, побудувати здорові соціальні зв'язки і отримати можливості для розвитку [81].

Церква також активно працювала з місцевими громадами, мобілізуючи ресурси для надання допомоги постраждалим від війни. Це включало організацію благодійних заходів, культурних програм, що сприяли інтеграції людей, які пережили війну, в нове соціальне середовище.

Релігійні організації надавали величезну підтримку не лише постраждалим військовим, а й цивільному населенню, яке потрапило в зону бойових дій. Вони стали важливою частиною в підтримці стабільності і миру в Україні, підтримуючи соціальні та моральні основи для відновлення постраждалих громад і створюючи можливості для адаптації людей до мирного життя після війни.

Таким чином, церковні соціальні проекти стали важливим елементом у підтримці національної єдності після важких випробувань війною та в наданні допомоги тим, хто найбільше цього потребував.

В умовах інформаційної війни, що супроводжувала агресію росії проти України, церкви активно виступали на захисті національних інтересів, закликаючи до припинення ворожої пропаганди та обману. Релігійні лідери відкрито виступали проти дезінформації та маніпуляцій, що розповсюджувала росія, і сприяли створенню позитивного іміджу України на міжнародній арені. Духовенство активно використовувало власні канали комунікації для пропагування ідеї миру, єдності та взаємоповаги серед різних національних і релігійних груп в Україні.

Співпраця між державою і церквою в Україні в період агресії росії стала важливим елементом соціальної та національної стабільності. Завдяки багатогранній діяльності церковних організацій у гуманітарній, військовій, соціальній та культурній сферах вдалося зміцнити громадянське суспільство та забезпечити підтримку мирного населення в умовах війни. Ця співпраця продовжує бути важливою для забезпечення духовної, моральної та соціальної підтримки українців у боротьбі за незалежність.

Інформаційна співпраця між державою і церквою в умовах російської агресії стала важливим інструментом боротьби з інформаційною війною, що була частиною гібридної війни росії проти України. Однією з основних складових цієї співпраці стало використання церковних каналів для контрпропаганди та спростування фейкових новин, що активно поширювалися російськими медіа.

З початком російської агресії, особливо після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі, росія активно використовувала інформаційні канали для просування свого нарративу. Під прикриттям "миротворчої місії" російські ЗМІ та релігійні інституції поширювали дезінформацію, яку підсилювали проросійські релігійні групи в Україні. Росія активно використовувала релігійну тематику в пропаганді, звертаючи увагу на нібито "релігійний

переслідування" в Україні і ставлячи під сумнів національну ідентичність українців [40, 61, 63].

У цей період церковні організації, зокрема Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська греко-католицька церква (УГКЦ) та інші, активно включилися в інформаційну боротьбу проти російської пропаганди. Вони використовували свої канали для того, щоб спростовувати російські міфи та фейки, поширюючи правдиву інформацію серед населення.

Одним з прикладів контрпропаганди стало те, як церкви активно спростовували повідомлення про нібито "знищення храмів" та "переслідування віруючих" в Україні. Протягом війни багато церковних структур публічно заявляли про те, що Українська держава гарантує релігійну свободу для всіх громадян і що релігійні переслідування на території України є вигадкою. Церковні лідери активно комунікували зі своїми прихожанами через офіційні канали, такі як сайти, соціальні мережі, а також під час молебнів та проповідей, вказуючи на фальшиві повідомлення, які були спрямовані на розпалювання ворожнечі між різними релігійними громадами та народами [9].

Церква також відіграла ключову роль у підтримці міжнародного іміджу України, сприяючи її позиціям на міжнародній арені. Релігійні лідери активно виступали на міжнародних форумах, у релігійних та дипломатичних колах, пояснюючи, чому росія порушує міжнародне право, анексувавши Крим і підтримуючи сепаратизм на Донбасі. Окремі церковні діячі виступали на конференціях та форумах, закликаючи міжнародне співтовариство засудити російську агресію та підтримати суверенітет і територіальну цілісність України.

Важливими стали міжнародні звернення релігійних організацій, які активно підтримували Україну в боротьбі за відновлення своїх прав, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Крім того, вони об'єднували зусилля із іншими релігійними спільнотами, щоб сприяти розповсюдженню інформації про події в Україні та закликати до міжнародної підтримки [48].

Одним із прикладів міжнародної підтримки з боку церков стало звернення до Вселенського патріархату для визнання автокефалії Православної церкви України. Це було важливим кроком у міжнародній боротьбі за незалежність України не лише на політичному, а й релігійному рівні. Релігійна підтримка України в цьому контексті також сприяла її європейському і міжнародному іміджу, показуючи світові, що в Україні є підтримка як з боку держави, так і з боку значної частини релігійних громад [66].

Церковна підтримка на міжнародному рівні стала також важливою складовою у сприянні розвитку дипломатичних відносин, що дозволило Україні отримати моральну і практичну допомогу в протистоянні російській агресії.

Передумови створення Православної Церкви України.

Передумови створення Православної Церкви України закладалися протягом десятиліть, а особливо посилилися після здобуття незалежності в 1991 році. Протягом усього пострадянського періоду українська православна громада була розділена на три основні православні течії: УПЦ московського патріархату (УПЦ МП), Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП) та Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) [89].

УПЦ КП, яку очолював патріарх Філарет, з початку 1990-х років активно виступала за створення незалежної православної церкви в Україні. Однак, через політичні та релігійні перешкоди, що виникали з боку москви, це питання не отримувало належної підтримки на міжнародній арені до початку 2000-х років. А з приходом до влади Віктора Януковича в Україні московський патріархат отримав значний вплив. Це призводило до складної ситуації, де Україна, з одного боку, прагнула до європейської інтеграції та державної незалежності, а з іншого – мала значний релігійний вплив росії.

Після розпаду СРСР УПЦ МП, підпорядкована москві, продовжувала мати значний вплив на релігійне життя в Україні, зберігаючи лояльність до

росії, що ускладнювало процес духовної незалежності країни. Зокрема, московський патріархат категорично відкидав ідею надання автокефалії Україні, вважаючи це загрозою для єдності вселенського православ'я.

Проте в умовах агресії росії проти України в 2014 році, коли Москва почала відкрито підтримувати проросійські сили в Україні, питання релігійної незалежності стало ще більш актуальним. Війна на Донбасі та анексія Криму, що були підтримані росією, змусили українське суспільство переосмислити свою ідентичність і відокремити свою духовну сферу від Москви.

15 грудня 2018 року в Стамбулі, в соборі святого Георгія, Вселенський патріарх Варфоломій підписав Томос про автокефалію Православної Церкви України. Цей документ став підтвердженням надання Україні канонічної незалежності у релігійному плані. Отримання Томосу стало можливим завдяки багаторічним зусиллям українських православних діячів та підтримці Вселенського патріарха Варфоломія, який визнав право України на самостійну православну церкву [56].

Отримання Томосу про автокефалію Православною Церквою України 15 грудня 2018 року стало величезною подією, яка змінила релігійну карту України. Це рішення відзначило надання канонічної незалежності Українській Православній Церкві, що дозволило українським вірянам вірити в церкву, яка більше не залежить від Москви.

Томос про автокефалію Православної Церкви України став одним з найбільш важливих релігійних і політичних досягнень після початку війни з росією. Він символізував остаточний крок до релігійної незалежності України та відновлення її духовної автономії від російської православної церкви. Це рішення не тільки мало глибоке значення для православних віруючих України, але й стало важливою частиною процесу формування національної ідентичності та державності в умовах агресії з боку росії [66].

Томос – це офіційний церковний документ, який надає автокефалію, тобто незалежність, національній православній церкві. У випадку України Томос про автокефалію Православної Церкви України став важливою віхою в

історії релігійної та політичної незалежності країни. Ця подія стала кульмінацією десятилітньої боротьби за канонічну автономію від російської православної церкви (РПЦ) та важливим етапом на шляху до зміцнення української державності.

Процес надання автокефалії не був легким. Російська православна церква активно протидіяла цьому, намагаючись використовувати політичний та релігійний вплив для збереження своєї присутності в Україні. Москва вжила всіх можливих заходів, щоб перешкодити наданню Томосу, зокрема через дипломатичні канали та тиск на інші православні церкви, аби вони не визнавали автокефалію Православної Церкви України. Однак, незважаючи на ці перешкоди, Томос був підписаний, що стало важливим етапом у церковній і політичній історії України [14].

Росія не змирилася з втратою впливу на українське православ'я, і протидіяла наданню автокефалії Українській Православній Церкві через всі можливі засоби. Спочатку Кремль відмовився визнати Томос і рішення Вселенського патріарха та почав активну кампанію з дискредитації Православної Церкви України закликав інші православні церкви не визнавати Православну Церкву України. У відповідь росія застосувала економічні та політичні заходи тиску на церковні структури, що перебували в Україні, наприклад, через закриття релігійних організацій або звинувачення в «екстремізмі» та «розколах».

Російська православна церква спробувала створити паралельні структури в Україні, зокрема через підтримку так званих "старообрядницьких" церков та антиукраїнських рухів. Водночас Кремль продовжував фінансувати УПЦ МП, створюючи додаткові канали впливу на українську релігійну ситуацію.

Російська церква також активно поширювала наративи, що Україні загрожує «релігійний розкол», а надання автокефалії нібито призведе до знищення православної традиції в Україні. Ці спроби не були успішними,

проте вони виявили складність процесу релігійної незалежності України та важливість підтримки з боку міжнародної православної спільноти [30].

Незважаючи на постійну протидію з боку росії, Томос і створення Православної Церкви України стали визначною подією в історії релігійної незалежності України і закріпили її статус як суверенної та незалежної держави.

Томос став потужним сигналом до духовного і культурного відновлення національної ідентичності, підкреслюючи відокремлення України від росії як духовно, так і політично. І хоча багато віруючих, особливо на сході та півдні України, продовжували перебувати під впливом УПЦ МП, автокефалія дала змогу багатьом прихожанам знайти свою релігійну домівку в незалежній церкві, яка не залежить від Кремля.

Томос став історичною подією, яка зміцнила незалежність України не тільки в політичному, а й в духовному сенсі, і незважаючи на протидію з боку росії, релігійна незалежність України продовжує зміцнюватися.

Водночас на церковному горизонті виникли нові виклики. Об'єднання православних церков в Україні було важким і тривалим процесом, з багатьма внутрішніми конфліктами. Виникли питання про уніфікацію різних традицій і практик, а також про роль і повноваження нового Патріарха. Проте, це стало важливим кроком для створення єдиного релігійного простору в Україні, який підтримував її незалежність і територіальну цілісність.

Завдяки міжнародній підтримці, зокрема Вселенського Патріарха Варфоломія, Томос був визнаний низкою православних церков, що значно посилало позиції України на релігійній арені [14].

Зовнішні чинники стали важливим фактором у процесі надання Томосу і визнання Православної Церкви України (ПЦУ) на міжнародному рівні. Цей процес не був лише внутрішнім церковним питанням, а мав глибоке політичне значення для України, яка в той час переживала складний етап боротьби за свою незалежність в умовах військової агресії з боку росії. Протидія москви, активність міжнародних партнерів та підтримка Вселенського патріархату

стали ключовими елементами, що дозволили Україні отримати Томос і закріпити незалежність своєї церковної інституції.

Вселенський патріархат, під головуванням патріарха Варфоломія, зіграв вирішальну роль у наданні Томосу Православній Церкві України. Визнання ПЦУ як автокефальної церкви стало результатом багаторічної роботи і переговорів, які розпочалися ще в 1990-х роках, однак загострення політичної ситуації після анексії Криму та війни на Донбасі сприяло активізації цього процесу.

Вселенський патріархат, який є духовним центром православного світу, вирішив підтримати прагнення українців до церковної незалежності, визнавши канонічні права України на автокефалію. Патріарх Варфоломій надавав Україні підтримку, зокрема через перегляд канонічного статусу Київської митрополії та проголошення Томосу. Така позиція Вселенського патріарха стала відправною точкою для отримання офіційного визнання автокефалії ПЦУ, і її юридичний статус отримав підтвердження на вселенському рівні [30].

Підтримка Вселенського патріарха не лише сприяла релігійній незалежності України, але й мала важливе політичне значення. Це був чіткий сигнал для росії, що її спроби контролювати українську церкву через московський патріархат не увінчалися успіхом, а також визначення української церкви як важливого елемента національної ідентичності.

Важливим етапом у процесі визнання ПЦУ була також співпраця українських церковних структур з міжнародними партнерами. Релігійна дипломатія і підтримка ПЦУ з боку інших автокефальних православних церков, а також організацій, що займаються релігійними питаннями, відіграли важливу роль у її визнанні.

У 2019 році, після надання Томосу, ПЦУ отримала визнання від Константинопольського патріархату, Румунської православної церкви та низки інших церков. Зростаюча підтримка з боку міжнародної православної

спільноти засвідчила значення створення ПЦУ як важливого кроку для забезпечення незалежності України.

Також, співпраця українських церков із міжнародними християнськими організаціями та релігійними структурами інших конфесій сприяла поширенню інформації про дії росії в Україні, зокрема про агресію, яка мала не тільки військовий, але й духовний аспект, оскільки росія активно використовувала церкву для зміцнення своїх політичних позицій.

Релігійний контекст конфлікту між росією та Україною виходив за рамки суто церковного протистояння. Москви активно використовувала свою церкву як інструмент зовнішньої політики, що дозволяло їй зберігати політичний і духовний контроль над Україною. Московський патріархат фактично став одним із основних елементів політики Кремля, сприяючи стабілізації російської впливовості в Україні [19, 30].

Міжнародна спільнота реагувала на ці дії через дипломатичні канали, підтримуючи суверенітет України в релігійній сфері та висловлюючи стурбованість щодо дій росії. Європейський Союз, Сполучені Штати Америки та інші західні партнери на міжнародному рівні виступили на підтримку прагнень України щодо релігійної незалежності. На рівні дипломатії відбувалася постійна підтримка визнання ПЦУ, а також осуд дій росії, що застосовувала релігію як інструмент політичного контролю.

Висновок до розділу 2

Реакція України на початкові етапи агресії була обмеженою через низку внутрішніх проблем, зокрема слабкість армії та залежність від росії в економічній і енергетичній сферах. Проте завдяки мобілізації ресурсів, активності громадянського суспільства та міжнародній підтримці вдалося створити основу для протидії агресії. Цей період став початком масштабної трансформації безпекової політики України.

Реорганізація Збройних сил України в 2014 році стала відповіддю на величезні виклики, що виникли після агресії росії. Попри те, що українська

армія виявилася недостатньо підготовленою до таких серйозних бойових дій, вона змогла швидко адаптуватися та вийти на новий рівень боєздатності. Це стало можливим завдяки створенню нових підрозділів, покращенню технічного оснащення, а також активній міжнародній підтримці. Модернізація ЗСУ в умовах війни стала основою для забезпечення національної безпеки та продовження боротьби за територіальну цілісність України.

Загалом, церква в Україні виявилася важливим чинником стабільності та єдності нації в період військового конфлікту з росією. Її діяльність допомогла зміцнити моральний дух суспільства, надати необхідну допомогу постраждалим та сприяти консолідації держави в умовах зовнішньої загрози. Релігійні лідери і громади стали важливою частиною громадянського суспільства, зберігаючи моральні та духовні орієнтири, що допомагали країні вистояти у цей складний період.

В умовах війни церкви стали ключовими гравцями в наданні гуманітарної допомоги в Україні. Їхня активна роль у прийомі переселенців, зборі та розподілі гуманітарної допомоги, психологічній підтримці та моральному наставництві сприяла зміцненню громадянського суспільства та забезпеченню національної єдності. Релігійні організації допомогли заповнити прогалини в державному управлінні і стали важливими партнерами в боротьбі за відновлення миру і стабільності в країні.

Військове капеланство стало важливим аспектом співпраці церкви та держави під час конфлікту на Донбасі. Це інститут, який забезпечує духовну та моральну підтримку військовослужбовців, їхніх родин та інших осіб, пов'язаних із збройними силами. Після початку війни в Україні виникла реальна потреба в організації капеланської служби, яка б не тільки виконувала релігійні обряди, а й активно сприяла моральному відновленню та підтримці військових.

Церкви відігравали важливу роль у підготовці військових, організовуючи освітні курси та програми, спрямовані на підвищення їх моральної стійкості та підготовки до бойових дій. Оскільки українська армія на початку конфлікту

була не в найкращому стані, така діяльність церкви стала важливим фактором у підвищенні бойового духу солдатів і офіцерів.

Отримання Томосу стало переломним моментом в релігійній ситуації в Україні. Воно дозволило створити єдину національну православну церкву, яка не підпорядковується московському патріархату, і забезпечило релігійний суверенітет України. Православна Церква України (ПЦУ) стала символом української незалежності та єдності.

Завдяки цьому кроку Україна не лише отримала релігійну автономію, але й закріпила свою ідентичність на міжнародній релігійній арені. ПЦУ змогла налагодити тісні зв'язки з іншими автокефальними православними церквами, що в свою чергу, сприяло її визнанню на вселенському рівні. Тому Томос став важливим кроком до духовної і політичної стабільності.

Тиск на росію, зокрема через санкції та міжнародні осудження, став частиною стратегії протидії її агресії, зокрема на релігійному фронті. Запровадження економічних санкцій і політичний тиск з боку Заходу стали важливим засобом у боротьбі за релігійну незалежність України, змушуючи Кремль переглянути свою зовнішню політику.

РОЗДІЛ III

СПІВПРАЦЯ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ У ПРОТИДІІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ (2022-2024 РР)

Після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році співпраця держави і церкви у протидії російської агресії отримала чималий імпульс. В релігійній сфері відбулися важливі законодавчі зміни, спрямовані на забезпечення національної безпеки, протидію пропаганді та захист незалежності української релігійної спільноти. Основними аспектами цих змін стали такі:

- обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із росією;
- перехід релігійних громад до Православної Церкви України (ПЦУ);
- захист національної безпеки;
- використання церковного майна;
- інформаційна протидія пропаганді;
- співпраця держави і релігійних організацій.

Обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із росією.

Ухвалення законодавчих ініціатив щодо заборони діяльності релігійних організацій, пов'язаних із країною-агресором, стало важливим напрямом державної політики після початку повномасштабної агресії рф у 2022 році. Одним із ключових аспектів було питання діяльності Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП) [11].

Під тиском української громадськості почалось активне ухвалення законопроектів у низці областей, спрямованих на заборону діяльності релігійних організацій, пов'язаних із країною-агресором, зокрема Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП). Спершу, рішення про заборону УПЦ МП ухвалювали переважно в західних регіонах України, зокрема: Тернопільська обласна рада (26.08.2022), Львівська обласна рада (22.11.2022), Вінницька обласна рада (25.11.2022), Житомирська обласна рада

(07.11.2022), Хмельницька обласна рада (04.04.2023), Рівненська обласна рада (10.04.2023), Волинська обласна рада (11.04.2023), Закарпатська обласна рада (01.06.2023). Київська обласна рада (09.06.2023). Згодом, чимало рішень про заборону УПЦ МП, а також позбавлення права користування земельними ділянками у громадах були ухвалені у Чернівцях, Сумах, Запоріжжі, Броварах та інших містах.

Наприкінці листопада 2022 року Верховна Рада України підтримала проект Закону "Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій" (8221 від 23.11.2022), який передбачає перевірку діяльності релігійних організацій щодо їхніх зв'язків із росією. А вже у грудні того ж 2022 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроекти, спрямовані на обмеження або заборону діяльності УПЦ МП, зокрема в контексті забезпечення національної безпеки.

Вже у грудні законодавчі зміни до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (законопроект №7213 від 23.12.2022) були спрямовані на заборону діяльності релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України [70].

Зміни до законодавства передбачали такі ключові моменти:

1. Заборона діяльності релігійних організацій, афілійованих із державою-агресором. Це стало основою для перевірки діяльності Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП).
2. Розширення повноважень органів державної влади. Кабінету Міністрів було доручено провести комплексну експертизу статутів релігійних організацій, щоб виявити їх зв'язок із російськими структурами.
3. Удосконалення порядку реєстрації релігійних організацій. Законодавчі зміни ввели чіткіший механізм моніторингу їхньої діяльності для забезпечення національної безпеки.

4. Зміни встановили вимогу для релігійних організацій зазначати у назві їхню належність до іноземного керівного центру, що дозволяє громадянам і державі краще розуміти, під чийм впливом перебуває організація.
5. Прозорість фінансування. Було передбачено жорсткіший контроль за джерелами фінансування релігійних організацій, щоб унеможливити іноземний вплив.
6. Закон також обмежує доступ релігійних діячів, пов'язаних із державою-агресором, до військових формувань, інших стратегічних об'єктів, а також встановлює додаткові механізми перевірки статутних документів релігійних організацій.

9 грудня 2022 року Кабінет Міністрів України вніс до Верховної Ради проект закону №8371, який забороняє діяльність релігійних організацій, афілійованих із державою-агресором. Цей документ передбачав можливість припинення діяльності таких організацій у судовому порядку, якщо буде доведено їхню загрозу національній безпеці. Проте його було відправлено на доопрацювання [80].

На початку 2023 року було розглянуто питання внесення змін до законодавства про свободу совісті та релігійні організації. У березні 2023 року законопроект, який передбачає механізми обмеження діяльності проросійських церков, був ухвалений у першому читанні, але викликав жваві дискусії в суспільстві і також прийнято рішення відправити на доопрацювання.

Впродовж 2022–2024 років до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" було внесено зміни, спрямовані на посилення контролю за діяльністю релігійних структур, які можуть бути інструментом російського впливу.

Тривалі і гострі дискусії у суспільстві, а також серед депутатів у Верховній Раді України не сприяли прийняттю законопроектів, щодо заборони УПЦ МП впродовж перших 30-ти місяців повномасштабного вторгнення. Всупереч інформаційній протидії росії, а також УПЦ МП наприкінці серпня

2024 року ВРУ були прийняті поправки до Закону України "Про захист конституційного ладу у сфері релігійних організацій" (3894-ІХ від 20.08.2024), який регулює діяльність релігійних організацій на території України та передбачає припинення їх діяльності пов'язаних з російською православною церквою. Вже 24 серпня в день святкування 33 річниці Незалежності України його підписав Президент України Володимир Зеленський і опублікувало офіційне видання парламенту газета "Голос України". Закон набув чинності 23 вересня 2024 року через 30 днів з моменту публікації [60].

Ці заходи покликані мінімізувати ризики використання релігійних організацій для поширення ворожої пропаганди або дій, що загрожують національній безпеці в умовах війни.

Перехід релігійних громад до Православної Церкви України (ПЦУ).

Зміни до закону "Про свободу совісті та релігійні організації", які спрощують процедури для релігійних громад, що бажають змінити юрисдикцію, були ухвалені ще у 2019 році (№2683 від 17.01.2019) в рамках законодавчої ініціативи, спрямованої на підтримку свободи вибору та зменшення впливу структур, пов'язаних із державою-агресором.

Ці заходи стали важливим кроком у створенні правових умов для реалізації свободи совісті та захисту національних інтересів України, особливо в умовах збройної агресії.

Після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році Україна зробила значні зміни в законодавстві для сприяння прозорості та легкості переходу релігійних громад між юрисдикціями. Ці заходи стали важливою відповіддю на виклики, пов'язані з впливом російської федерації через релігійні структури, зокрема через Українську православну церкву московського патріархату (УПЦ МП).

Внесення змін до закону "Про свободу совісті та релігійні організації" забезпечило релігійним громадам простіший механізм зміни юрисдикції, що включає чіткий порядок прийняття рішень та їх документальне підтвердження. Одними із ключових змін стали такі:

- уточнення правового механізму голосування членів релігійної громади зокрема, що рішення про зміну юрисдикції може бути ухвалене більшістю голосів членів громади, а його реалізація не повинна зустрічати адміністративних або юридичних перешкод;

- запроваджено чіткий механізм документування та реєстрації зміни юрисдикції в органах державної влади;

- встановлено процедуру передачі майна, що перебуває у користуванні громади, з дотриманням принципу недоторканності прав власності.

Ці нововведення були спрямовані на підтримку релігійних свобод і зменшення проросійського впливу на релігійне життя в Україні. Захистити релігійні громади, які бажають перейти від релігійних структур, пов'язаних із московським патріархатом, до Православної Церкви України (ПЦУ) або інших конфесій. Раніше багато громад зіштовхувалися з труднощами, які включали складність юридичних процедур, маніпуляції, судові спори або прямий тиск з боку церковних структур, пов'язаних із московським патріархатом. Завдяки новим правилам громади отримали більшу автономію у визначенні своєї релігійної приналежності.

У практиці це означає, що, наприклад, громада в певному населеному пункті, яка вирішила вийти з підпорядкування московського патріархату та перейти до Православної Церкви України, має юридичний механізм для оформлення такого рішення без перешкод з боку опонентів. Це забезпечує юридичний захист права громади на вільний вибір та сприяє мінімізації конфліктів.

У 2023 році, за ініціативою держави, відбулося перейменування декількох громад УПЦ МП, які виявили бажання приєднатися до Православної Церкви України. Це стало можливим завдяки спрощеним процедурам, затвердженим у рамках нових законодавчих змін [53, 71].

Загалом, зміни в законодавстві забезпечили більшу відповідність релігійної політики України принципам демократичного суспільства, а також

створили умови для зміцнення національної безпеки та релігійної незалежності.

Захист національної безпеки

Росія активно використовувала релігійні організації, зокрема Українську православну церкву московського патріархату (УПЦ МП), для поширення своєї пропаганди, підтримки проросійських настроїв і дезінформації. Це стало особливо помітно після повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. У відповідь на такі дії Україна розпочала перевірки статутів, фінансової діяльності та зв'язків релігійних громад, аби виявити можливі канали впливу Москви [93].

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну захист національної безпеки став одним із пріоритетних напрямків діяльності всіх органів (гілок) законодавчої, виконавчої і судової влади, а також більшості релігійних організацій.

Вже на початку березня 2022 року ВРУ підтримала Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність" (2107-ІХ від 03.03.2022). Даний закон передбачає відповідальність окремих осіб, установ та організацій згідно Кримінального кодексу України, діяльність яких порушує інтереси національну безпеку України [63].

Одним із ключових документів в перший рік повномасштабного вторгнення стало рішення Ради національної безпеки та оборони України (РНБО) від 1 грудня 2022 року, яке дало старт масштабним перевіркам релігійних організацій афілійованих із державою-агресором. Володимир Зеленський підтримав ініціативи РНБО щодо перевірки релігійних організацій, які мають зв'язки з Росією. Указ Президента України №820/2022 від 1 грудня 2022 року є стратегічно важливим документом, спрямованим на забезпечення національної безпеки в умовах повномасштабної війни з російською федерацією [57].

На виконання цього рішення Кабінет Міністрів України ухвалив відповідне розпорядження провести комплексну перевірку діяльності релігійних організацій, особливо тих, які можуть бути пов'язані з росією. Це рішення відображає необхідність виявлення та нейтралізації можливих ризиків, пов'язаних із використанням релігійних структур як інструментів гібридної війни.

Основними аспектами перевірки стали:

- аналіз статутів релігійних громад;
- виявлення фінансових і майнових зв'язків із росією;
- вивчення публічних заяв та риторики представників цих організацій.

На основі результатів перевірок було ініційовано законопроекти, спрямовані на посилення контролю за релігійними організаціями, серед яких: законопроект №8221 від 2022 року, що дозволяє обмеження або ліквідацію організацій, пов'язаних із країною-агресором, а також внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Вони передбачають суворіші вимоги до статутів громад і можливість заборони їх діяльності в разі загрози національній безпеці [72].

Указ Президента передбачив регулярний моніторинг діяльності релігійних структур та оприлюднення результатів перевірок. Це сприяє підвищенню прозорості та формуванню суспільної довіри до державної політики у цій сфері.

Реалізація заходів, передбачених указом, сприяє нейтралізації ризиків, пов'язаних із використанням релігійних організацій як платформ для поширення антиукраїнської ідеології. Зокрема:

- *інформаційна протидія* (виявлення та спростування пропагандистських наративів, поширюваних через церковні структури);
- *попередження терористичних і шпигунських загроз* (російські релігійні організації в Україні неодноразово підозрювали у сприянні підривній діяльності);

- зміцнення національної ідентичності (підтримка автокефальних і незалежних релігійних організацій, таких як Православна Церква України, сприяє єдності українського суспільства).

Запровадження санкцій проти релігійних лідерів та організацій, які пропагують "русский мир" або підтримують агресію російської федерації, стало важливим інструментом державної політики України в умовах війни. Ці заходи є частиною ширшої стратегії захисту національної безпеки та протидії інформаційним і культурним загрозам [73].

Санкції спрямовані на обмеження впливу структур і осіб, які:

- поширюють ідеологію "русского мира", що використовується для виправдання агресивної політики Кремля;
- відкрито підтримують військові дії росії проти України;
- використовують релігійні громади для дестабілізації українського суспільства або сприяння окупаційним адміністраціям.

У квітні 2023 року митрополит Павло, колишній очільник Києво-Печерської лаври УПЦ МП, потрапив під санкції через підозри у співпраці з окупаційними силами. Йому закидають поширення антиукраїнської пропаганди та підтримку російських наративів.

У грудні 2022 року РНБО запровадила санкції проти кількох представників УПЦ МП і релігійних організацій, пов'язаних із росією. Санкції передбачали блокування активів, обмеження діяльності та анулювання ліцензій на користування майном.

Україна також вжила заходів на міжнародному рівні, ініціюючи санкції проти очільників РПЦ, зокрема патріарха Кирила. У Європейському Союзі питання санкцій проти Кирила також перебувало на порядку денному, хоча реалізація залежала від консенсусу між країнами-членами.

у забезпеченні національної безпеки та боротьбі з російським впливом в Україні.

Наприклад, Указ Президента України № 191/2022 від 20 лютого 2022 року ввів у дію рішення РНБО щодо застосування санкцій до релігійних

організацій, які підтримують російську агресію або мають тісні зв'язки з росією. Цей указ став частиною загальних санкцій, спрямованих на обмеження діяльності релігійних структур, що могли використовуватися як інструменти для пропаганди "русского мира".

Згодом були введені й інші укази, такі як Указ Президента № 573/2022 від 31 травня 2022 року, який також включав санкції проти релігійних організацій, зокрема УПЦ МП. Це стало результатом заяв про підтримку агресії з боку певних священнослужителів та наявність їхнього зв'язку з москвою [72].

Санкції передбачали блокування активів, обмеження в фінансових операціях, заборону на проведення релігійних обрядів у деяких храмах, а також перевірку релігійних організацій на відповідність українським національним інтересам.

Ці укази не лише підкреслювали рішучість України у боротьбі з російським впливом через релігійні канали, але й ставали ключовими інструментами в процесі реформування релігійного ландшафту країни під час війни. Вони дозволили забезпечити більшу національну безпеку і забезпечити відповідальність релігійних організацій за їхню діяльність в умовах конфлікту з росією.

Міжнародними зобов'язаннями України в рамках співпраці з партнерами, які підтримують санкційний тиск на росію.

Міжнародні зобов'язання України в рамках співпраці з партнерами, які підтримують санкційний тиск на росію, мають важливе значення для забезпечення економічної та політичної стабільності країни в умовах війни. Після початку повномасштабного вторгнення росії в 2022 році Україна активно співпрацює з міжнародними партнерами, зокрема з Європейським Союзом, США, Великою Британією та іншими країнами, щоб зміцнити санкційний тиск на росію [72].

Одним із важливих аспектів цієї співпраці є узгодження санкційних заходів, спрямованих на блокування економічних і фінансових потоків, а

також на обмеження діяльності російських бізнесів, що можуть фінансувати військові дії. Україна, в свою чергу, бере на себе зобов'язання щодо виконання санкційних обмежень, а також співпрацює з міжнародними організаціями для забезпечення ефективності цих заходів.

В рамках міжнародних зобов'язань Україна активно підтримує координацію з ЄС, де санкції проти росії мають спільний характер і застосовуються на всіх рівнях. Наприклад, санкції щодо російських фінансових установ, заборона на торгівлю деякими товарами, санкції проти осіб, причетних до агресії, та заборона на постачання технологій, що використовуються в оборонній сфері, були впроваджені в результаті співпраці України з партнерами.

Також важливою складовою міжнародного зобов'язання є підтримка антипутінської коаліції, до якої входять США та їхні союзники в НАТО. Вони допомагають Україні в боротьбі з агресією росії шляхом військової та економічної допомоги, а також надають дипломатичну підтримку на міжнародних форумах. Важливим інструментом є спільні санкції, які створюють додатковий тиск на росію, і вони мають важливе значення для захисту національних інтересів України на міжнародній арені [73, 79].

Завдяки активній дипломатичній роботі і підтримці міжнародної спільноти Україна продовжує боротися не тільки на полі бою, але й в економічній та політичній сферах, утримуючи санкційний тиск на росію.

Дискредитація ідеології "руського мира" стала важливою складовою боротьби України проти російської агресії, особливо після 2014 року та, зокрема, після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році. Ідеологія "руського мира" пропагує концепцію єдиного культурного, релігійного і політичного простору, в який входять росія, Україна та інші пострадянські країни. Вона активно використовується росією як інструмент для виправдання агресії і втручання у внутрішні справи незалежних держав, зокрема України [4, 29].

Українська держава та релігійні організації активно протидіють цій ідеології через інформаційну політику, культурні та релігійні ініціативи. Протистояння пропаганді "русского мира" включає:

- *інформаційні кампанії* (вони спрямовані на викриття маніпуляцій та неправдивих уявлень про російський вплив на Україну. Зокрема, через медіа та соціальні мережі проводяться кампанії, що розвінчують міфи про "єдність" українців і росіян, а також викривають історичні перекручення та фальсифікації, якими росія виправдовує свої дії);

- *діяльність церков* (релігійні лідери активно працюють над тим, щоб знизити вплив ідеології "русского мира" на віруючих. Вони закликають до єдності та незалежності України, а також вказують на необхідність чіткої відмінності між українським та російським православ'ям, що не має бути інструментом для політичного впливу);

- *освітні ініціативи* (різноманітні освітні та культурні програми, що включають лекції, виставки, публікації, сприяють формуванню нової національної ідентичності, яка протистоїть ідеям "русского мира". Ці ініціативи допомагають українцям зрозуміти важливість самостійності та суверенітету).

Таким чином, дискредитація ідеології "русского мира" є важливою частиною національної безпеки та стабільності України в умовах гібридної війни. Вона включає комплексні заходи, спрямовані на зміцнення національної ідентичності, морального духу українців та надання контр-пропаганди як зовнішнім, так і внутрішнім загрозам.

Використання церковного майна

Після початку повномасштабного вторгнення росії у 2022 році уряд України вжив заходів щодо перегляду умов використання державного майна релігійними організаціями, особливо тими, що мають зв'язки з росією. Це рішення стало частиною стратегії захисту національної безпеки та боротьби з впливом ідеології "русского мира".

Одним із найяскравіших прикладів таких змін стало рішення про повернення Успенського собору Києво-Печерської лаври під управління Православної Церкви України. Раніше цей собор перебував у користуванні Української Православної Церкви московського патріархату.

Уряд виявив, що діяльність деяких структур УПЦ МП могла слугувати інтересам країни-агресора. Це спричинило необхідність перегляду угод, укладених з цими організаціями, особливо щодо використання історичних та культурних об'єктів.

На початку 2023 року Успенський собор, який має важливе духовне та культурне значення, було передано під управління ПЦУ. Це стало символом посилення української релігійної автономії та протидії впливу москви через церковні структури [93].

Перегляд умов використання державного майна релігійними організаціями здійснюється на підставі Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Додатково були ухвалені рішення Кабінету Міністрів, які встановлюють контроль за дотриманням умов оренди державного майна.

Значення таких змін для захисту національної безпеки України маю значний вплив, зокрема: такі рішення сприяють мінімізації ризиків використання релігійних об'єктів у пропагандистських або антидержавних цілях; передача об'єктів, таких як Успенський собор, під управління ПЦУ відображає прагнення до незалежності релігійного життя від зовнішніх впливів; багато українців позитивно сприйняли ці зміни як важливий крок у боротьбі з російською агресією на всіх рівнях.

Цей процес демонструє, як церковне майно може стати ареною геополітичної боротьби, і як використання таких активів пов'язується з національними інтересами.

Інформаційна протидія пропаганді

Після початку повномасштабної агресії РФ у 2022 році питання інформаційної безпеки набуло особливої важливості, включаючи боротьбу з міжрелігійною ворожнечею та пропагандою. Одним із заходів стало

посилення відповідальності за використання релігійних структур у цілях поширення проросійських наративів та розпалювання міжрелігійних конфліктів.

До Кримінального кодексу України були внесені зміни, що передбачають більш суворе покарання за дії, спрямовані на розпалювання міжрелігійної ворожнечі. Це охоплює як пряму пропаганду, так і використання церковних структур для поширення ідеології, пов'язаної з агресором.

У рамках змін до Закону "Про свободу совісті та релігійні організації" посилено механізми перевірки діяльності релігійних структур, які можуть бути інструментом ворожої пропаганди. Зокрема, організації, що мають зв'язки з країною-агресором, проходять додаткові перевірки [57, 89].

Проти окремих релігійних лідерів і організацій, які прямо чи опосередковано підтримують російську агресію, були введені персональні санкції. Вони передбачають замороження активів, заборону на проведення певних видів діяльності та обмеження на в'їзд до України.

Вжиті кроки допомогли зменшити вплив російської пропаганди, спрямованої на дестабілізацію ситуації в Україні через міжрелігійні конфлікти. Захист національної єдності в Україні в умовах війни став ключовим завданням для держави та релігійних організацій. Після повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році питання національної єдності стали особливо важливими, адже країна зіткнулася з не тільки військовою, а й інформаційною агресією, спрямованою на розкол суспільства.

Одним із інструментів у захисті національної єдності стали релігійні структури, які активно долучились до боротьби з пропагандою та розпалюванням міжрелігійної ворожнечі. Українські церкви, зокрема Православна Церква України (ПЦУ), а також інші конфесії, активно співпрацювали з державними органами для протидії проросійським настроям, поширюваним через релігійні канали. Рішення щодо змін у законодавстві, які передбачають посилення контролю над релігійними організаціями, що можуть

бути інструментом агресії, стало важливим кроком у забезпеченні національної безпеки.

Церква також відіграла важливу роль у зміцненні національної єдності через організацію культурних та соціальних ініціатив. Це включало підтримку збройних сил України, організацію молитовних акцій за мир і єдність, а також участь у гуманітарних проектах. Церква стала важливим символом національної згуртованості, надаючи не лише духовну підтримку, а й активну участь у фізичному захисті суспільства [93].

Захист національної єдності також передбачав боротьбу з будь-якими спробами підризу цього єдності з боку проросійських сил. Релігійні організації стали важливим фронтом на боротьбу з внутрішніми ідеологічними загрозами, що могли підривати стабільність держави. Тому зміни в законодавстві, що сприяли очищенню релігійної сфери від проросійських впливів, є необхідними для забезпечення стабільності країни.

Ці кроки мали велике значення в умовах війни, оскільки посилювали національну ідентичність та допомагали країні вистояти перед зовнішніми викликами.

Показуючи рішучість у боротьбі з дезінформацією, Україна отримала підтримку західних партнерів, які також стикаються з аналогічними викликами. В умовах російської агресії та поширення фейків, Україна активно працює з міжнародними партнерами, включаючи Європейський Союз, США, і міжнародні організації, щоб протистояти пропаганді. Західні країни, маючи досвід боротьби з інформаційними атаками, пропонують Україні підтримку через обмін знаннями, технологіями для боротьби з дезінформацією, а також створення спільних ініціатив для нейтралізації впливу фейків.

Зокрема, співпраця з міжнародними медіа, в тому числі через використання соціальних мереж, стала ключовою для поширення правдивої інформації. Західні уряди й громадські організації активно залучаються до навчання українських експертів у галузі медіаграмотності та підтримують

розслідування фейкових новин. Одним із таких прикладів є об'єднання зусиль для боротьби з фейками, що поширюються російськими ЗМІ [61].

Підтримка в рамках цієї боротьби стала важливою складовою загальної стратегії щодо забезпечення інформаційної безпеки, де як державні структури, так і релігійні організації долучаються до просування правдивої інформації, що ще більше зміцнює позиції України на міжнародній арені.

Підтримка міжнародної спільноти стала важливою складовою стратегії України в боротьбі з російською агресією, і церковні організації зіграли свою роль у цьому процесі. Після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році українська церква, зокрема Православна Церква України (ПЦУ), а також інші конфесії, активно співпрацювали з міжнародними релігійними лідерами та організаціями для залучення підтримки на глобальному рівні.

Церква відіграла важливу роль у поширенні інформації про події в Україні через свої канали, зокрема через участь у міжнародних форумах і конференціях. Наприклад, ПЦУ активно співпрацювала з Вселенським патріархатом і іншими релігійними інституціями для осуду агресії росії та підтримки територіальної цілісності України. Ці контакти допомогли залучити міжнародну релігійну спільноту до активної підтримки України, зокрема через організацію молитовних акцій, звернень до світових лідерів і релігійних лідерів для підтримки санкцій проти росії.

З іншого боку, релігійні організації сприяли формуванню громадської думки за кордоном, допомагаючи міжнародній спільноті краще розуміти ситуацію в Україні. Це включало підтримку гуманітарних ініціатив, організацію благодійних зборів і доставку допомоги, а також проведення кампаній на підтримку України через міжнародні релігійні канали.

Така міжнародна підтримка через релігійні структури сприяла не тільки гуманітарній допомозі, але й зміцненню дипломатичних відносин та посиленню тиску на росію на міжнародній арені, допомагаючи Україні отримати додаткову підтримку у боротьбі з агресором.

Ці заходи є важливими для забезпечення інформаційної безпеки України та недопущення використання релігії як інструмента ворожої пропаганди.

Розробка законопроектів щодо створення механізмів моніторингу та протидії дезінформації у релігійній сфері стала важливою складовою боротьби з пропагандою в Україні після початку повномасштабної війни. У зв'язку з цим, законодавчі ініціативи спрямовані на забезпечення більш жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій, пов'язаних із росією, а також запобігання поширенню дезінформації через релігійні канали [30].

У цьому контексті також працюють механізми звітності та прозорості, завдяки яким стає можливим більш чітко контролювати діяльність релігійних організацій. Поряд із цим, уряд розробляє освітні ініціативи для підвищення медіаграмотності серед населення, що допомагає зменшити вплив дезінформації у релігійній сфері, особливо серед уразливих груп.

Ці законодавчі ініціативи відображають необхідність забезпечення національної безпеки та стабільності, особливо в умовах гібридної війни, де інформаційна складова має таке саме важливе значення, як і військова.

Співпраця держави і релігійних організацій

Законодавче врегулювання військового капеланства в Україні стало важливою складовою реформ, що сприяють покращенню духовної підтримки Збройних Сил. Зокрема, 16 травня 2023 року Верховною Радою України було ухвалено законопроект №9275-1, який значно розширив функції військових капеланів, забезпечуючи їм більше прав та можливостей для надання духовної підтримки, а також для участі в морально-психологічній реабілітації військовослужбовців. Цей законопроект передбачає створення Служби військового капеланства як окремої структури, що діятиме в межах ЗСУ, Національної гвардії та інших формувань, із чітко визначеним мандатом на духовну підтримку військових [64].

Згідно з новими змінами, військові капелани отримали офіційний статус, що дозволяє їм активно працювати з персоналом Збройних Сил, брати участь у місіях підтримки морального духу, а також сприяти в наданні психологічної

допомоги. Законопроект також передбачає можливість розширення капеланських служб у частинах, забезпечуючи доступ капеланів до всіх військових підрозділів.

Розширення повноважень капеланів також включає право на участь у бойових діях, де вони виконують роль підтримки, що є особливо важливим для збереження духу та морального стану військових. Законопроект №9275-1, зокрема, змінив статус капеланів і надав їм чітке правове підґрунтя для їх діяльності в армії, що відповідає сучасним потребам у забезпеченні духовного та психологічного здоров'я особового складу ЗСУ.

Основні положення законопроекту №9275-1:

- *офіційний статус військових капеланів* (законопроект уточнює правовий статус військових капеланів, закріплюючи їх як частину військових підрозділів. Це дозволяє капеланам не лише бути духовними наставниками, а й офіційно представляти релігійні організації в ЗСУ; передбачено розширення штату капеланів у різних військових формуваннях, включаючи тероборону);

- *розширення функцій капеланів* (капелани отримали право брати участь у процесі реабілітації військовослужбовців, працювати з пораненими та їхніми сім'ями; зЗаконопроект розширює можливості капеланів у психологічній підтримці військових, інтегруючи їх у команди психологів);

- *роль капеланів у зоні бойових дій* (капеланам дозволено перебувати безпосередньо в зоні бойових дій для надання духовної підтримки та допомоги під час евакуації поранених; їхню діяльність узгоджують з командирами частин, щоб забезпечити безпеку та ефективність виконання обов'язків);

- *освіта та підготовка капеланів* (запроваджується програма спеціалізованої підготовки капеланів, яка включає навчання з питань психології, роботи в кризових ситуаціях та основ військової тактики; співпраця з освітніми закладами та релігійними організаціями для підготовки капеланів до служби в умовах війни);

- *соціальний захист військових капеланів* (законопроект гарантує капеланам соціальний пакет, аналогічний до військовослужбовців: право на

медичне обслуговування, відпустки, матеріальне забезпечення; передбачено додаткову підтримку капеланів, які служать у зоні бойових дій);

- *інтеграція капеланів у міжнародний досвід* (законопроект враховує міжнародні стандарти, зокрема досвід НАТО щодо військового капеланства; підтримується співпраця з капеланами інших країн для обміну досвідом та вдосконалення методик) [64].

Розширення прав і функцій військових капеланів стало відповіддю на зростаючу потребу у духовній та моральній підтримці українських військових. Умови війни, особливо в зоні бойових дій, вимагають всебічної допомоги військовим, зокрема й духовної. Військові капелани, діючи як моральні лідери та наставники, сприяють зміцненню бойового духу, подоланню психологічних труднощів і створенню атмосфери довіри та підтримки.

Проблеми та виклики співпраці

Попри позитивні результати співпраці держави та церкви в Україні, існує низка проблем і викликів, які уповільнюють чи ускладнюють реалізацію спільних ініціатив. Ці труднощі потребують комплексного підходу для їх подолання.

Серед основних проблем і викликів співпраці держави та церкви можемо виокремити такі:

- *бюрократичні перешкоди в організації спільних ініціатив*. Співпраця між державними структурами та церквою нерідко стикається з бюрократичними перепонами, які можуть проявлятися у вигляді затримок у прийнятті рішень, складності оформлення документів чи недостатньої координації між сторонами. Наприклад, організація гуманітарної допомоги чи соціальних проектів вимагає узгодження з багатьма державними органами, що призводить до затримок і ускладнень.

Для ефективної роботи потрібно створити механізм швидкого погодження спільних ініціатив та спростити регуляторні процедури для релігійних організацій;

- *нестача фінансування для гуманітарних і соціальних проектів.* Війна і пов'язані з нею економічні труднощі значно зменшили можливості держави та громадських організацій фінансувати масштабні соціальні проекти. Хоча церкви надають допомогу переселенцям, ветеранам, сиротам та іншим уразливим групам, ресурси для цього обмежені. Брак коштів ускладнює забезпечення безперервної роботи реабілітаційних центрів, пунктів прийому переселенців чи організації освітніх ініціатив.

Цей виклик потребує залучення додаткових джерел фінансування, зокрема міжнародної підтримки, грантів та співпраці з благодійними організаціями;

- *використання релігійного питання для дискредитації України.* Релігійний фактор активно використовується росією для дестабілізації ситуації в Україні. Зокрема, через інформаційну пропаганду Москва намагається представити Україну як країну, де відбуваються утиски вірян чи переслідування представників Української Православної Церкви (московського патріархату). Такі наративи поширюються у міжнародному середовищі, щоб дискредитувати українську владу та викликати недовіру до релігійних реформ, таких як створення Православної Церкви України.

Для протидії цьому Україна повинна посилити інформаційну роботу на міжнародному рівні, демонструючи факти про свободу релігії та діяльність різних конфесій в Україні;

- *неузгодженість між різними релігійними конфесіями.* Деякі конфесії в Україні мають різні погляди на форми співпраці з державою чи національні пріоритети. Це може створювати напругу у відносинах між ними, що впливає на ефективність спільних ініціатив. Особливо це проявляється у контексті переходів громад до Православної Церкви України, що викликає суперечки між вірянами.

Для зниження таких ризиків необхідно створювати платформи діалогу між різними конфесіями, спрямовані на спільну роботу задля добробуту суспільства;

- відсутність чіткої державної політики щодо взаємодії з церквами. У деяких випадках відсутність системної державної політики у сфері взаємодії з релігійними організаціями призводить до непослідовності дій. Це може бути пов'язано з недостатнім розумінням значущості церкви у соціальних процесах чи обмеженим впливом релігійних структур на політику.

Попри існуючі виклики, співпраця держави і церкви залишається важливим інструментом для консолідації суспільства та вирішення соціальних проблем. Подолання цих перешкод вимагає координації зусиль, залучення міжнародних партнерів та спільної роботи різних конфесій задля досягнення спільних цілей.

Висновок до розділу 3

Впродовж 2022-2024 років було прийнято низку змін до Закону України "Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій" та Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", які були спрямовані на обмеження діяльності релігійних організацій, афілійованих із державою-агресором. Саме це стало основою для перевірки діяльності Української православної церкви московського патріархату.

Навесні 2022 року після початку повномасштабного вторгнення УПЦ МП внесла зміни у свій статут щоб відмежувати себе від РПЦ, але проведена релігієзнавча експертиза Держслужби з питань свободи совісті засвідчила, що УПЦ московського патріархату є структурним підрозділом російської православної церкви.

Після тривалих дискусій у суспільстві і парламенті, а також низки релігієзнавчих експертиз у серпні 2024 року прийнятий Закон України "Про захист конституційного ладу у сфері релігійних організацій", який забороняє діяльність релігійних організацій пов'язаних росією, зокрема й Української православної церкви московського патріархату.

Крім того, відбулись зміни в законодавстві, які спрощували можливість переходу з однієї юрисдикції в іншу. На практиці це означало з УПЦ МП до Православної церкви України. Це стало важливим елементом боротьби за національну безпеку, оскільки дозволяли громадянам України уникати впливу релігійних організацій, що відкрито чи приховано підтримували дії країни-агресора. Нові положення також сприяли зміцненню Православної Церкви України (ПЦУ), яка розглядається як один із духовних центрів, що підтримує національну єдність у складний для країни час.

Важливим елементом протидії російській агресії став указ Президента України, який вводить у дію рішення Ради національної безпеки і оборони (РНБО) щодо санкцій проти релігійних структур, зокрема Української Православної Церкви московського патріархату.

Таким чином, указ Президента став точкою відліку для масштабних реформ у релігійній сфері, спрямованих на захист України від гібридних загроз і посилення ролі незалежних релігійних організацій у суспільстві.

Розробка законопроектів щодо створення механізмів моніторингу та протидії дезінформації у релігійній сфері стала важливою складовою боротьби з пропагандою в Україні після початку повномасштабної війни. Одним з таких проектів є створення механізмів для перевірки та моніторингу релігійних організацій, особливо тих, що мають зв'язки з країною-агресором, і що можуть бути використовувані для поширення проросійської пропаганди. Це включає посилення відповідальності релігійних структур за розпалювання міжрелігійної ворожнечі або використання релігійних інститутів для просування дезінформації.

Законодавче врегулювання військового капеланства в Україні стало ще однією важливою складовою реформ, що сприяють покращенню духовної підтримки Збройних Сил України. Цей законопроект також відображає усвідомлення державою важливості релігійного чинника в житті військових і його ролі у формуванні національної ідентичності та єдності перед обличчям агресора, а також сприяють зміцненню морального духу армії.

ВИСНОВКИ

Здобуття незалежності України у 1991 році було важливим історичним моментом, проте ця незалежність мала як формальний (де-юре), так і фактичний (де-факто) виміри, які виявились різними через низку причин. Формально, Україна отримала незалежність через референдум 1991 року, міжнародне визнання світовою спільнотою, членство в ООН та дипломатичні зв'язки, але фактично була залежною економічно (енергетика, російський ринок), політично (спільна радянська спадщина, проросійські політики), інформаційно (медійний вплив, культурна експансія), релігійно (російська православна церква, УПЦ московського патріархату) та військово (російська чорноморська флотилія, ядерне роззброєння).

Політична і соціальна ситуація була ускладнена глибокими внутрішніми суперечностями, нерівномірним розвитком регіонів і сильним зовнішнім впливом з боку росії. Формування національної ідентичності відбувалося на тлі протидії проросійських політичних сил та інформаційного впливу з боку росії. Це створило передумови для внутрішніх конфліктів і сприяло ослабленню позицій України перед обличчям майбутньої агресії.

Реакція України на початкові етапи агресії у 2014 року була обмеженою через низку внутрішніх проблем, зокрема слабкість армії та залежність від росії в економічній і енергетичній сферах. Проте завдяки мобілізації ресурсів, активності громадянського суспільства та міжнародній підтримці вдалося створити основу для протидії агресії. Цей період став початком масштабної трансформації безпекової політики України.

Початок російської агресії в Україні у період ведення гібридної (2014-2022 рр.) став першодвигуном для подолання багаторічної залежності від росії. Україна почала активніше розривати залежність від росії, зокрема: переорієнтація економіки на ЄС, зменшення енергетичної залежності (відмова від російського газу), отримання Томосу і створення Православної церкви

України, ухвалення законів, що посилюють використання української мови та обмежують російську, а також масштабна реформа армії до стандартів НАТО.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну (2022-2024 рр.) сприяло мобілізації всіх наявних ресурсів. Як наслідок, відбулось чимало законодавчих змін, які сприяли посиленню співпраці держави і церкви у протидії російській агресії у період повномасштабного вторгнення, зокрема: обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із росією; перехід релігійних громад до Православної Церкви України (ПЦУ); захист національної безпеки; використання церковного майна; інформаційна протидія пропаганді; співпраця держави і релігійних організацій.

Ці зміни сприяли зміцненню релігійної незалежності України, послабленню впливу росії в релігійній сфері та створенню правової бази для ефективної співпраці держави і церкви в умовах війни. Показовим прикладом такої співпраці є військове капеланство, яке стало в Україні не тільки інструментом підтримки морального духу військових, а й важливим механізмом для об'єднання суспільства навколо військових, створюючи для них умови для адаптації до мирного життя після війни. Цей крок є важливим у контексті того, що війна в Україні йде не лише на полі бою, але й у духовній, моральній та інформаційній сферах, де роль капеланів має значення не лише для релігійної підтримки, але й для національної єдності та стійкості. Церковні організації активно залучаються до процесу реабілітації і посттравматичного лікування ветеранів війни, що згодом стало важливою частиною державної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Н. М. Українське мистецтво в контексті протидії російській пропаганді. Молодий вчений. 2018. № 10 (62). С. 637–640.
2. Авер'янова Н.М. Художнє кіно як системний засіб впливу на процес консолідації українства. Zbiór artykułow naukowych «Rozwoj i praktyka» (29 груд. 2017, м. Закопане). Варшава, 2017. С. 62–64.
3. Антипенко І.В. Гібридна війна в Україні як ризикоутворюючий чинник глобалізації. Ефективність державного управління. 2021. № 4 (65). С. 13–26. URL: <https://epa.nltu.edu.ua/index.php/journal/article/view/45> (дата звернення: 19.03.2024).
4. Барна О.С. Інформаційний простір України як чинник суспільної консолідації в умовах гібридної війни. Держава і право. Юридичні і політичні науки, 2019. Вип. № 86. С. 365–376. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2019_86_35 (дата звернення: 19.03.2024).
5. Бокоч В.М. Релігія в гібридній війні на Сході України. Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2017. № 1/2. С. 27–31.
6. Буричка Р. «Споживання інформації» у сучасному українському місті під час війни: інформаційний «розрив» між Сходом та Заходом. Соціологічні студії. 2016. № 2. С. 6–9.
7. Вессьє С. Мережі Кремля у Франції (витяг з книги). Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ, 2016. № 9-10 (167-168) С. 98–108. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2016_12_14/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf (дата звернення: 19.03.2024).
8. Волковський В., Смирнов А. Covid-19 і війна: церква онлайн у перспективі апокаліпсису. Українське християнство в цифровому світі: виклики та перспективи. 2022. С. 39–88.

9. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021. Київ: Медіа світ, 2021. 420 с.
10. Гай-Нижник П.П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуро-формуючі чинники політики національної безпеки. Вісн. Гілея. 2014. № 5 (84). С. 48–53.
11. Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ: Інститут історії України, 2023. 602 с.
12. Гольцов А.Г. Латентні загрози національній безпеці України: проблеми протидії. Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення. Київ: ВПЦ «Київський Університет», 2017. С. 44.
13. Гончар М. Від “величі Росії” до “Великої Євразії”: війна гібридного типу як механізм геополітичної експансії РФ. Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ, 2016. № 9-10 (167-168) С. 72–80. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2016_12_14/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf (дата звернення: 19.03.2024).
14. Горевой Д. Томосний марафон довжиною у рік. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/dhorievoy_colun/ (дата звернення: 19.03.2024).
15. Григорова-Беренда Л. І. Україна на світовому ринку продовольства: сучасні тренди. Міжнародний центр наукових досліджень. URL: <https://doi.org/10.36074/mcnd-24.11.2023> (дата звернення: 19.03.2024).
16. Григорова-Беренда, Л., Сухомлин, А. Вплив повномасштабного вторгнення Росії на зовнішню торгівлю України. Collection of Scientific Papers «Scientia», (9 February 2024; Athens, Greece), 33–36. <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1591> (Last accessed: 16.04.2024).
17. Гриценко С. Мовні інновації російсько-української війни 2022. Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Вип. 32. Ч. 2. 2022. С. 9–13.

18. Грицюк В.М., Скрябін О.Л. Періодизація збройного конфлікту на сході України. Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення. Київ: ВПЦ «Київський Університет», 2017. С. 50
19. Держава і церква в Україні – 2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Київ, 2019. 70 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (дата звернення: 19.03.2024).
20. Держава як суб'єкт розвідувальної діяльності. Моя політика. URL: <http://mypolicy.com.ua/index.php/articles/rozviduvalnadiyalnist/102-derzhava-yak-sub-ekt-rozviduvalnoji-diyalnosti> (дата звернення: 19.03.2024).
21. Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 518 с.
22. Ділай А. Війна за Україну: від інформаційних операцій до прямого вторгнення. Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Журналістика. 2019. Вип. 45. С. 13–20.
23. Добролюжа Г.М. Динамічний розвиток української фразеології в умовах російсько-української війни. Лінгвістика. 2023. № 1 (47). С. 66–75.
24. Дрогомирецька В.К. Співробітництво України з міжнародними організаціями у формуванні Європейської безпеки в умовах «гібридної війни» на Сході України. Прикарпат. вісн. НТШ. Думка. 2018. № 5. С. 195–200
25. Дюкар К.В. Лексико-словотвірна специфіка неовербативів періоду дії воєнного стану в Україні. Нова філологія. № 89. 2023. С. 96–100.
26. Єленський В. Релігійна свобода і безпека у воюючій країні: випадок України. Наук. записки Ін-ту політич. та етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2019. Вип. 3-4 (99-100). С. 394–409.
27. Здіорук С. Природа міжцерковних конфліктів у православ'ї України. Релігійна свобода. 2005. № 9. С. 106–112.
28. Здіорук С. Служба військових капеланів України в умовах Вітчизняної війни 2014–2016 років з Російською імперією. Релігійна свобода на перехресті епох, свобод і культур. Науковий щорічник. 2016. № 19. С. 142–147.

29. Здіорук С., Яблонський В. Проект «русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України. Наук. записки Ін-ту політич. та етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 6 (74). С. 258–267.

30. Здіорук С.І., Токман В.В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп. Київ: НІСД. 2023. 36 с.

31. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. ... канд. політич. наук : 23.00.05. Київ, 2009. 221 с.

32. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості (інформаційно-аналітичні матеріали за результатами першого етапу проекту Центру Разумкова «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності»). Національна безпека і оборона. 2016. №3-4 (161-162). С. 3–57.

33. Кагамлик С. Міжконфесійне протистояння в сучасній Україні: форми вияву та шляхи протидії. Українознавчий альманах. 2020. Вип. 27. С. 94–99.

34. Кагамлик С.Р. Divide at impera. Російський централізм як конфліктизаційний чинник для українського православ'я в ретроспективі та сучасних реаліях. Українознавчий альманах. 2019. Вип. 25. С. 77–83.

35. Кагамлик С.Р. Ідея Української Помісної Православної Церкви: теорія і практика. Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Українознавство. 2018. Вип. 20. С. 33–36.

36. Кириленко В.А., Назаренко В.О., Серватюк В.М., Бляшенко О.В. Перші кроки гібридної війни: російсько-український інцидент 2003 року в Керченській протоці : монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2016. 120 с.

37. Коваленко С.М. Диверсійно-розвідувальні формування в зовнішній агресії проти України. Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення. Київ: ВПЦ «Київський Університет», 2017. С. 70.

38. Колодний А. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні. Релігійна свобода. 2005. № 9. С. 81–99.
39. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді. <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf> (дата звернення: 12.10.2024).
40. Косошов О. М. Завдання захисту національного інформаційного простору за досвідом ведення гібридної війни РФ на Сході України. Системи озброєння і військова техніка. 2017. № 1. С. 38–41.
41. Кресіна І.О. Особливості застосування країною-агресором інформаційних технологій у гібридній війні. Держава і право. Серія: Політичні науки. 2018. Вип. 81. С. 27–41.
42. Крутий В.О. Витоки гібридних війн: досвід ХХ століття. Держава і право. Серія: Політичні науки. 2017. Вип. 77. С. 148–158.
43. Курило В. С. Інформаційна агресія в контексті гібридної війни на Сході України. Освіта та педагогічні науки. 2017. № 2 (167). С. 5–13.
44. Левантович О. Гібридні війни ХХІ століття: нові виклики для медіапростору. Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Журналістика. 2019. Вип. 45. С. 52–59.
45. Лизанчук В. Журналістська правда і постправа в контексті гібридної війни Російської Федерації проти України. Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Журналістика. 2019. Вип. 45. С. 323–334.
46. Лисий В.М., Стебляк Д.М. Вплив війни на розвиток транспортного перевезення в Україні. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». 2022. Вип. 43. С. 92–96. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/55650/1/18.pdf> (дата звернення: 07.09.2024).
47. Марсель Х. Ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

48. Мякінченко І.О., Стельникович С.В. Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті – 2010-ті роки). Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк», 2024. 296 с.

49. Олексієнко С. Психологічні особливості формування образу ворога як складової гібридної війни Російської Федерації проти України. Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. прикордон. служби України. Серія: Психологічні науки. 2019. № 2. С. 182–198.

50. Онищук С. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні: теоретичні та практичні засади. Ефективність державного управління. Зб. наук. пр. 2015. Вип. 42. С. 61–67.

51. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Структура зовнішньої торгівлі послугами за видами. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.10.2024).

52. Павленко П. Гібридна війна на церковному фронті (або Єдина Помісна Православна Церква) як форк УПЦ МП. Релігійна свобода на перехресті епох, свобод і культур. Науковий щорічник. 2016. №19. С. 134–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_2016_19_35 (дата звернення: 27.11.2024).

53. Перехід церковних громад до ПЦУ. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%85%D1%96%D0%B4_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4_%D0%B4%D0%BE_%D0%9F%D0%A6%D0%A3 (дата звернення: 29.10.2024).

54. Петров В.В. Гібридна війна як наслідок пошуку «нового обличчя» війн сучасного типу. Держава і право. Серія : Політичні науки. 2018. Вип. 81. С. 204–212.

55. Попович К.В. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри. Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Історія. 2016. Вип. 2. С. 75–79.

56. Постанови Архієрейського Собору від 14 грудня 2019 р. URL: <https://www.pomisna.info//uk/document-post/postanovy-arhiyerejskogo-soboru-vid14-grudnya-2019-r/> (дата звернення: 21.07.2024).

57. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. Дата оновлення: 28.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 12.09.2024).

58. Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій: Закон України від 16.06.2016 р. № 1421-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19#Text> (дата звернення: 12.09.2024).

59. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 19.03.2024).

60. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 р. № 3894-IX. Дата оновлення: 20.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> (дата звернення: 30.09.2024).

61. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. Дата оновлення: 11.02.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#n2350> (дата звернення: 12.09.2024).

62. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 02.12.2024).

63. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. Дата оновлення: 25.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 02.12.2024).

64. Про Службу військового капеланства: Закон України від 30.11.2021 р. № 1915-IX. Дата оновлення: 04.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 01.12.2024).

65. Рекомендації слухань у Комітеті на тему: «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають керівні центри на території держави-агресора» (30 травня 2022 року). РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/rekomendaciyi-sluhan-u-komiteti-na-temu-pro-zagrozi-nacionalnij-bezpeci-ukrayini-povyazani-z-diyalnistyu-religijnih-organizacij-shcho-mayut-kerivni-centri-na-teritoriyi-derzhavi-agresora-30-travnua-2022-roku_n130841 (дата звернення: 25.09.2024).

66. Релігійна безпека / небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів. Київ: УАР, 2019. 316 с.

67. Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Монографія. Вінниця. Вид. ФОП Кушнір Ю.В. 2021. 204 с.

68. Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини у їх сутності і виявах в Україні». Київ: Світ знань, 2010. 208 с.

69. Релігія – світ – Україна. Міжконфесійні відносини поліконфесійної України. Київ. Ч. 2. 2011. 371 с.

70. Рік війни за свободу : Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022-24.02.2023) у чотирьох книгах. Книга I / Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 270 с.

71. Рік війни за свободу : Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022-24.02.2023) у чотирьох книгах. Книга II / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 198 с.

72. Рік війни за свободу : Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022-24.02.2023) у чотирьох книгах. Книга III / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 198 с.

73. Рік війни за свободу : Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022-24.02.2023) у чотирьох книгах. Книга IV / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України, Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 267 с.

74. Розумний М. Російська “гібридна” агресія: цілі і наслідки, засоби протистояння. Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ, 2016. № 9-10 (167-168) С. 17–37. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2016_12_14/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf (дата звернення: 19.03.2024).

75. Савченко С.В. Молодь як жертва несприятливих чинників соціалізації в умовах гібридної війни на Сході України. Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2018. № 1(1). С. 47–54.

76. Саган О. Православ'я в Україні і питання національної безпеки. РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/pravoslav-ya-v-ukrajini-i-pitannya-nacionalnoji-bezpeki_n73716#goog_rewarded (дата звернення: 11.09.2024).

77. Саган О., Гарат І. Концептуальні питання та етапи становлення військового капеланства у незалежній Україні. Філософська думка. 2023. № 1. С. 59–74. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/654> (дата звернення: 19.10.2024).

78. Світова гібридна війна: український фронт : монографія. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

79. Стрельнікова О. Війна як прояв політичного радикалізму. Міжн. наук. конф. «Наративи про війну» (17 жовт. 2023 р.; Познань, Польща). Познань, 2023. С. 56–58.

80. Стрельнікова О.О. Сучасне українське суспільство: військове вторгнення як прояв тероризму. Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних та соціально-політичних контекстах : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (31 січ. 2024 р.; Харків). Харків, 2024. С. 44–45.

81. Стрельнікова О.О., Єсіна Н.О. Сучасний стан волонтерської діяльності: порівняльний аналіз. Сучасне суспільство. 2021, Вип. 2 (23). С. 148–156.

82. Тараненко М.М. Гібридна війна в Україні: історія та сучасність. Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3/4. С. 190–200.

83. Ткач М.Я. Рекомендації щодо фінансового та економічного забезпечення потреб національної оборони під час протидії гібридній війні. Зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегіч. дослідж. Нац. ун-ту оборони України ім. Івана Черняхівського. 2019. № 3. С. 66–71.

84. Ткачук П.О. Інститут військового капеланства в Україні: становлення, розвиток в умовах сучасної гібридної війни російської федерації. Modern historical science: changes and development synergy of research studies. 2021. С. 241–261. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/156/4640/9749-1?inline=1> (дата звернення: 27.11.2024).

85. Трюхан В. «Гібридні» війни Росії – це засіб виживання сучасної російської держави. Нац. безпека і оборона. 2016. № 9/10. С. 19–21.

86. У Києві відбувся перший форум толерантності (11.11.2020). URL: https://risu.ua/u-kiyevividbuvsya-pershij-forum-tolerantnosti_n113520 (дата звернення: 20.10.2024).

87. УКАЗ Президента України Про Стратегію національно-патріотичного виховання. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u286_19?an=1&ed=2019_05_18 (дата звернення: 22.10.2024).

88. УКАЗ Президента України Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u580_15?an=&ed=2015_10_13&dtm= (дата звернення: 29.10.2024).

89. Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 (інформаційні матеріали). Київ, 2023. 117 с.

URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf> (дата звернення: 23.09.2024).

90. Феськов І.В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. Актуальні проблеми політики. 2016. Вип. 58. С. 66–76.

91. Філіпович Л. Релігійна безпека в Україні та шляхи її подолання. URL: https://risu.ua/religiyna-bezpeka-v-ukrajini-zagrozi-ishlyahi-jih-podolannya_n97436 (дата звернення: 16.08.2024).

92. Христофорова О.Ф. Готовність до гібридної війни як новий вимір діяльності спецслужб. Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення. Київ: ВПЦ «Київський Університет», 2017. С. 176.

93. Хроніка. Два роки повномасштабної війни (24 лютого 2022 р. – 23 лютого 2024 р.). Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 373 с.

94. Чернушко І. Пріоритетні напрями державно-конфесійних відносин в Україні у постреволюційний період. Релігія та Соціум. Чернівці, 2014. № 1-2. С. 277–282.

95. Чупрій Л. Історична пам'ять як важливий чинник державотворення в умовах протидії російській інформаційній агресії. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. Розділ IV. Політичні інститути та процеси. 2023. № 3 (17). С. 278–290.

96. Щоткіна К. Хроніки Томосу. Харків: Віват, 2019. 304 с.